

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi

Guliston davlat universiteti

TILSHUNOSLIK NAZARIYASI

(Uyg‘onish davri tilshunosligi)

Bakalavriat talabalari uchun elektron majmua

60230100-Filologiya va tillarni o‘qitish: o‘zbek tili

GULISTON – 2024

Mazkur elektron qo‘llanma “O‘zbek tilshunosligi” kafedrasining 2024-yil 29-avgustdagi yig‘ilishida muhokama qilinib, tasdiqlash uchun tavsiya etilgan. (1-sonli bayonnoma).

Mazkur elektron qo‘llanma “Filologiya” fakulteti Kengashining 2024-yil 29-avgustdagi yig‘ilishida muhokama qilinib, tasdiqlash uchun tavsiya etilgan. (1-sonli bayonnoma).

Mazkur elektron qo‘llanma Guliston davlat universiteti o‘quv-metodik Kengash yig‘ilishiining 2024-yil 29-avgustdagi 1-sonli bayonnoma bilan tasdiqlangan.

Tuzuvchi:

F.Sharipov GulDU “O‘zbek tilshunosligi” kafedrasida
dotsenti, filologiya fanlari doktori

Taqrizchi:

J.X.Abdullayev GulDU “O‘zbek tilshunosligi” kafedrasida
dotsenti, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

“O‘zbek tilshunosligi” kafedrasida mudiri

A.Axrоров

Filologiya fakulteti dekani

F.Sharipov

Elektron qoʻllanmada oʻzbek tilshunosligining zamonaviy fan yoʻnalishi darajasida shakllanishi va rivojlanishining dosqichida asosiy sathlardan biri boʻlgan zamonaviy oʻzbek morfologiyasining taraqqiyot bosqichlari haqida maʼlumotlar berilgan.

Oʻzbek tilshunosligining tilshunoslik nazariyasi fani boʻyicha yuzlab tilshunoslar ilmiy tadqiqot ishlarini olib borganlar. XX asrning 40–50-yillarida A.Gʻulomov, V.Reshetov, M.Asqarova, Gʻ.Abdurahmonov, F.Abdullaev, S.Usmonov, Sh.Rahmatullaev, A.Kononovlar faoliyatlarida oʻzbek ilmiy morfologiyasida grammatik kategoriyalar talqiniga doir fikrlarni dolzarb masala sifatida talqin qilganlar. 1940–80-yillar yana koʻplab taniqli tilshunoslarning hozirgi oʻzbek adabiy tilining eng murakkab va dolzarb muammolariga bagʻishlangan tadqiqotlari oʻzbek tilshunosligining kelajagini belgilab berishga xizmat qildi.

Elektron qoʻllanma oliy oʻquv yurtlarining 60230100-Filologiya va tillarni oʻqitish: oʻzbek tili bakalavriyat taʼlim yoʻnalishida oʻqitilayotgan “Tilshunoslik nazariyasi” fanining oʻquv dasturiga muvofiq yaratilgan. Undan bakalavriyat taʼlim yoʻnalishi talabalari, magistrantlar hamda mazkur davr tilshunosligi boʻyicha izlanishlar olib borayotgan tadqiqotchilar foydalanishi mumkin.

Taqrizchilar

Sulton Normamatov, filologiya fanlari doktori, professor

Baxtiyor Mengliev, filologiya fanlari doktori, professor

Kirish

Ushbu elektron qo‘llanma “Tilshunoslik nazariyasi” fanidan Filologiya fakultetining filologiya va tillarni o‘qitish(o‘zbek tili) ta’lim yo‘nalishi bakalavriat bosqichi uchun mo‘ljallangan bo‘lib, zamonaviy pedagogik texnologiya asosida tayyorlangan.

Elektron qo‘llanma “Tilshunoslik nazariyasi” fanidan bo‘yicha: a) ma’ruza matnlari; b) amaliy mashg‘ulotlar: (mashqlar va ularni bajarish tartibi); d) mustaqil ta’lim bo‘yicha materiallar; f) glossariy; z) test savollari, asosiy mavzu, masalalar bo‘yicha yakuniy xulosalar; i) mavzularni o‘rganish bo‘yicha tavsiya etilgan asosiy va qo‘shimcha adabiyotlar ro‘yxatidan tashkil topgan.

“Tilshunoslik nazariyasi” fanini o‘qitishdan maqsad milliy tilimiz boyliklarini, boshlang‘ich sinf yoshidagi bolalarga bag‘ishlab e‘lon qilingan badiiy adabiyot namunalarini tavsiflab berish, ulardan har birining o‘xshash va farqli jihatlarini ko‘rsatish, til birliklarini amaliy nutq sharoitida o‘rinli, maqsadli foydalana bilish mahorati va ko‘nikmasini hosil qilishga odatlantirish, o‘zbekona fikrlab, o‘zbekona yozma bayonga o‘rgatishdir.

Elektron qo‘llanma 5120100 filologiya va tillarni o‘qitish(o‘zbek tili) ta’lim yo‘nalishi bakalavriat bosqichi uchun Namunaviy o‘quv dasturi asosida tayyorlangan bo‘lib, unda hozirgi o‘zbek adabiy tili tizimi hamda bu tizimning nutqiy voqelanishi va ular yordamida yaratilgan bolalar adabiyotining o‘ziga xos xususiyatlari yoritildi.

Elektron qo‘llanmaning tayyorlanishida o‘zbek an’anaviy tilshunosligining nodir ilmiy va o‘quv manbalaridagi materiallar, daliliy misollardan keng foydalanildi. Ayrim mavzularning yoritilishida sistem tilshunoslik yo‘nalishida yaratilgan o‘quv qo‘llanmalari, ilmiy-metodik adabiyotlarga murojaat qilindi.

Mualliflar majmuani mukammallashtirishga ko‘maklashadigan barcha fikr-mulohazalarni mamnuniyat bilan qabul qiladilar.

Guliston shahri, 4-mavze, GulDU bosh binosi, “O‘zbek tilshunosligi“ kafedrası.

MA'RUZA MASHG'ULOTLARI

UYG'ONISH DAVRI TILSHUNOSLIGI

Ajratilgan soat 2

Reja

1. Yevropa uyg'onish davridagi tilshunoslik.
2. Komparativistika.
3. Rus tilshunosligi. M.V.Lomonosov asarlari.
4. Komparativistika, V.fon Gumboldt ta'limoti.
5. Naturalizm, Psixologizm oqimlari.
6. F.de Sossyur ta'limoti haqida ma'lumot berish.

Yevropada uyg'onish davridagi tilshunoslik

Uyg'onish davri tilshunosligi XV-XVIII asrlarni o'z ichiga oladi. Uyg'onish davrining boshlanishi bilan cherkovning obro'-e'tibori susayib, antik davrga bo'lgan e'tibor, qiziqish, uni qadrlash kuchaya bordi. Anig'i, Uyg'onish davrining vakillari, ziyolilari yunon va rimliklarning boy milliy madaniyatiga murojaat qila boshlashdi.

Uyg'onish davri kapitalizmning feodalizm ustidan bo'lgan g'alabasi bilan yakunlandi. Shunga ko'ra ushbu davrda insoniylik g'oyalari, milliy o'zini anglash, san'at va adabiyotga bo'lgan qiziqish, fanga bo'lgan jiddiy qarash, e'tibor kuchaydi, o'sdi.

Yangi asr Yevropada Kolumb, Magellan, Galiley, Kopernik, Dekart, Nyuton, Leybnits, Lomonosov kabi dastlabki kashfiyotchilarni va ulkan olimlarni yuzaga chiqaradi.

Uyg'onish davrida, dastavval, dunyo tillari haqidagi ma'lumotlar ancha ko'paydi. Tilshunoslik fanining keyingi taraqqiyoti uchun muhim va zarur bo'lgan lisoniy materiallarni, faktlarni to'plash, yig'ish jarayoni amalga oshirildi.

Kapitalizmga o'tish, uning rivoji, millatlar va milliy tillarning yuzaga kelishi, milliy iftixor kabilar qator tillarning grammatikasini tuzishga, yaratishga undadi. Ayni davrda arman, fors, venger, yapon, koreys, ispan, niderland, frantsuz, ingliz, polyak, chex, nemis, ukrain va boshqa tillarning grammatikasi hamda leksikasiga oid asarlar yaratildi. Ushbu davrda lisoniy materiallarni to'plab, yig'ib borish ularning mohiyatini tushunish, mazmunini anglash bilan birgalikda olib borildiki, natijada til haqida e'tiborli fikrlar o'rtaga tashlandi. Jumladan, faylasuf Bekon tildan boshqa aloqa vositasi mavjud desa, faylasuf Lokk tovush bilan tushuncha o'rtasida tabiiy bog'lanish yo'q, degan asosli fikrni ta'kidladi. Faylasuf Leybnits mantiqiy-matematik asosga qurilgan xalqaro til yaratish masalasini ko'tardi.

Ovrupo olimlarining – yunon va rimliklarning boy madaniy va ma'rifiy merosini egallashlari juda katta mehnat natijasida va lotin tiliga oid

qator asarlarning-matnlarning nashr qilinishi hamda ularni sharhlash natijasida mumkin bo'ldi.

Antik (yoki klassik filologiya) davrining adabiy asarlarini nashr qilish va ularga lisoniy sharhlar yozishda, ayniqsa, quyidagi olimlarning xizmatlari, mehnatlari katta bo'ldi. Bulari Jyul Tsezar Skaliger (1484-1558), Robert Stefanus (1503-1559), uning o'g'li Genrix Stefanus (1528-1598), Gerxardt Iogann Fossiy, Sharl Dyukanj, Iogann Reyxlin, Iogann Melanxton va boshqalar.

J.Skaliger «Lotin tili asoslari haqida» (1540) asarini yaratgan bo'lsa, R. Stefanus «Lotin tili xazinasini» (1553) tadqiqotini e'lon qiladi. G.Stefanus esa yunon tiliga bag'ishlab, «Grek tili xazinasini» asarini chop ettirdi.

Ayni vaqtda Sharq tillarini, ayniqsa, semit tillarini o'rganishga bo'lgan qiziqish kuchaydi, semit filologiyasi maydonga keldi. Ya'ni qadimgi yahudiy, aramiy, arab, efiopiya tillari tadqiq qilindi. Qator asarlar yaratildi. I.Reyxlin qadimgi yahudiy tili grammatikasini (1506) yaratib... unda birinchi bo'lib, «affiks» terminini qo'lladi va bu termin XVI-XVIII asrlarda faol ishlatila boshlandi. P.de Alkam arab tili grammatikasiga oid asarlarini (1506) e'lon qildi. Yakov Xolius va Erleniyar arab tili tadqiqi bilan shug'ullangan bo'lsalar, Iov Ludolf efiopiya tili yuzasidan ish olib bordi.

Ayniqsa, XVI asrda qator tillarning – nemis (1527), frantsuz (1531), ingliz (1538), venger (1539), chex (1567), polyak (1568), slavyan (1596) va boshqa tillarning grammatikasiga oid asarlar maydonga keldi.

1696 yilda Angliyada (Oksford) Genrix Vilgelm Ludolf-ning lotin tilida tuzilgan «Rus grammatikasi» asari yaratildi. Birinchilardan bo'lib, italyan (1612) va frantsuz (1694) tili lug'atlari chop etildi.

Agar o'rta asr va Uyg'onish davrida klassik filologiyaning g'oyalari taraqqiy ettirilgan bo'lsa, XVII va, ayniqsa, XVIII asr tilshunosligida tubdan o'zgarish bo'lib, yangi tipdagi grammatika, lug'atlar-ko'p tomli katta lug'atlar maydonga keldi. Ana shunday lug'atlardan biri rus sayyohi akademik Pyotr Simon Pallasning «Barcha tillar va shevalarning (lahjalarning) qiyosiy lug'ati» asaridir. 272 tilga oid to'rt tilli bu lug'at Peterburgda 1786-1791 yillarda nashr qilingan bo'lib, unda ruscha so'zlarning 272 tilga qilingan tarjimai beriladi va qiyoslanadi. Bu lug'at qiyosiy-tarjima lug'at sifatida e'lon qilinadi. Mazkur lug'atga Osiyo, Yevropa, Afrika va Amerika tillari kiritiladi, ushbu tillarga oid materiallar beriladi.

Yana bir katta lug'at ispaniyalik Lorentso Gervasning «Ma'lum xalqlar tillarining katalogi» (Madrid 1800-1804) asaridir. Ushbu lug'at 307 tilga oid leksik va grammatik ma'lumotlarni berishi bilan ajralib turadi.

Leksikografik tadqiqotlar yo'nalishida ma'lum bo'lgan ishlardan biri nemis olimlari I.K.Adelung va I.S.Faterlarning «Mitridat yoki umumiy tilshunoslik» lug'atidir. Ushbu lug'at 500 ta tilni qamrab olishi, ular haqida ma'lumotlar berishi bilan e'tiborga loyiq bo'lgan.

Xullas, ko'plab tillarni o'z ichiga olgan qator lug'atlarning nashr qilinishiga, ulardagi ma'lumotlarning to'liq va mukammal emasligiga qaramay,

bunday ishlar tillarni taqqoslab, qiyosiy o'rganishga - qiyosiy – tarixiy tilshunoslikka zamin yaratdi.

Por-Royal grammatikasi ("Umumiy ratsional grammatika")

O'rta asrlardayoq (XVI-XVII) lisoniy hodisalarning to'g'riligi mantiqiy mezonlar asosida aniqlana boshlandi. Bu esa, o'z-o'zidan, tilning mantiqqa bo'ysindirilishiga va barcha tillar uchun umumiy qonunlar mavjudligini tan olishga majbur qilardi. Boshqacha aytganda, ushbu asrlarda lotin tilini o'rganish mantiqiy tafakkur qonun va qoidalarini bilish deb ham tushunildi. Til hodisalari mantiq asosida izohlandi. Mantiqgrammatikadan ustun qo'yildi. Bu davrda barcha tillarning yagona, bitta mantiqiy asosi bo'lishi-bitta grammatika bo'lishi kerak, degan ta'limot yaratildi. Natijada mantiqiy grammatika yaratish g'oyasi maydonga keldi.

Mantiqiy grammatika yaratish ta'limotining eng muhim g'oyaviy asosi bo'lib, ma'rifat asrining (XVII-XVIII) etakchi falsafiy yo'nalishi bo'lgan ratsionalizm¹ maydonga chiqdi. Ya'ni aql - idrok asosida ish ko'rish - ratsionalizm tilshunoslikka ham jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Shunga ko'ra har qanday tillarning grammatik kategoriyalarini mantiqiy kategoriyalarning namoyon bo'lishi, yuzaga chiqishi sifatida tushunish kuchaydi. Natijada ratsionalizm ta'limotining talablari asosida umumiy (ratsional, falsafiy yoki mantiqiy) grammatika yaratish g'oyasi amalga oshirila boshlandi. 1660 yilda Parij atrofidagi Por-Royal monastirining rohib olimlari mantiqshunos Anton Arno va tilshunos Klod Lanslolar ilk bor «Umumiy ratsional grammatika» asarini frantsuz tilida yaratib, Parijda nashr qildilar.

Por-Royal grammatikasi qadimgi yunon, qadimgi yahudiy, lotin va frantsuz tillari materiallari asosida yaratildi. Ammo u qiyosiy yoki chog'ishtirma grammatika emas, balki mantiqiy-tipologik grammatika hisoblanadi. Ushbu grammatika o'z oldiga «barcha tillarga xos umumiy printsiplarni va ularda uchraydigan farqlarning sabablarini»² aniqlash vazifasini qo'yadi.

Por-Royal grammatikasida birinchi bor grammatika bilan mantiq o'rtasidagi aloqa, bog'lanish nazariy jihatdan asoslab berildi. Agar til tafakkurni ifoda etsa, demak, til kategoriyalari tafakkur kategoriyalarining namoyon bo'lishidir. Shunga ko'ra tilni o'rganuvchi grammatika mantiqqa asoslanishi lozim. Grammatika ratsional, mantiqli bo'lishi kerak. Mantiq barcha uchun yagona, bitta ekan, binobarin, grammatika ham umumiy va universal bo'lishi lozim. Yagona grammatika alohida tilning grammatikasi bo'lishi mumkin emas, u faqat umumiy bo'lishi mumkin, degan g'oyalar, ko'rsatmalar ilgari surildi. Por-Royal grammatikasi ikki qismdan-fonetika va grammatikadan iborat bo'lib,

¹Рационал (изм)- тафаккурни, абстракт фикрлашни билишнинг бирдан-бир манбаи деб ҳисоблайдиган ва уларни тажрибадан ажратиб қўядиган идеалистик оқим.

²Қаранг. Я. В. Лоя. Ўша асар, 33-бет; Н.А.Кондрашов. Ўша асар, 26-бет; В. И. Кодухов. Ўша асар, 15-бет.

olti bobdan tashkil topgan brinchi qismda tovush va harf, urg'u va bo'g'inga ajratish kabilar haqida ma'lumotlar beriladi. Grammatikaning yigirma to'rt bobdan iborat ikkinchi qismining yigirma uch bobida esa morfologiya masalalari - ot, sifat, olmosh, fe'l, sifatdosh, ravish, bog'lovchi, undov - ularga xos xususiyatlar, kategoriyalar; faqat oxirigi yigirma to'rtinchi bobida esa sintaksis masalalari - so'z birikmasi va gap kabilar haqida fikr yuritiladi. Mantiqiy grammatika yohud grammatikadagi mantiqiy yo'nalish so'zsiz fikr (ma'no), fikrsiz (ma'nosiz) so'z yo'qligi tushunchasidan kelib chiqib, grammatik va mantiqiy kategoriyalarni - so'z bilan tushunchani - ularni aynan bir narsa deb biladi.

Albatta, mantiqiy kategoriyalar bilan grammatik kategoriya-larning o'zaro muvofiq kelishi, teng bo'lishi mavjud hodisa. U shubha uyg'otmaydi. Ammo bu mantiqning barcha kategoriyalari tilda to'g'ridan - to'g'ri o'z aksini topishi shart degani emas (masalan, tushunchaning so'z ma'nosiga, hukm va xulosaning esa turli tipdagi gaplarga mos bo'lishi, muvofiq bo'lishi kabilar). Frantsuz tilshunosi Sh.Balli to'g'ri aytganidek, «til orqali ifodalangan har bir fikr mantiqiy, psixologik va lisoniy jihatdan aniqlanadi», baholanadi. Ushbu fanlarning har biri gapni o'z nuqtai nazaridan o'rganadi. Bu – aksioma.

Aristotel to'g'ri qayd etganidek, «har bir nutq (gap-R.R.) fikr ifodalaydi, ammo hamma nutq ham o'zida hukmni tashimaydi». Til va tafakkur o'zaro bog'liq, ammo ularning har biri o'ziga xos xususiyatlarga, jihatlarga ega.

Har bir tilda mantiqiy tushunchalarni aks ettirmaydigan, ifodalamaydigan, ammo his -hayajon, xohish - istak - mayl ifodalovchi so'zlar bo'ladiki, bunday so'zlar mantiq tomonidan «tan olinmaydi». Har qanday tilda bir tarkibli gaplar, gapning ikkinchi darajali bo'laklari, so'roq va undov gaplar mavjudki, bunday gaplar mantiqiy tushunchalarga zid keladi. Mantiqiy grammatika grammatik kategoriyalarni mantiqiy kategoriyalar bilan teng holda olib, ularni aynan bir narsa sifatida qaraydi va lisoniy hodisalarni mantiq va mantiqiy kategoriya terminlari orqali tasvirlashni o'z vazifasi deb biladi. Tafakkurning umumlisoniy shakl va qonuniyatlarini tekshiruvchi, o'rganuvchi mantiq fani inson ongining hissiy va irodaviy tomonlari bilan ham, lisoniy ifodalarning shakllari bilan ham qiziqmaydi, bu jihatlarga e'tibor bermaydi. Mantiqiy grammatikada til hodisalariga tarixiy yondashish ham mutlaqo mavjud emas.

Mantiqiy hukmda hamma vaqt ikkita bo'lak-sub'ekt va predikat mavjud bo'ladi. Lisoniy birlik bo'lgan gapda esa bitta (keldi), ikkita (bola uxladi), uchta va undan ortiq (2005 yil sihat va salomatlik yilidir) bo'lak bo'lishi mumkin.

Hukm umuminsoniy xarakterga ega, gap esa hamma vaqt milliy shaklda namoyon bo'ladi. Xullas, mantiqiy (yoki falsafiy, ratsional) grammatika ayni bir mazmunning turli tillarda turli vositalar bilan ifodalanishini hisobga olmadi. Shuningdek, ushbu grammatika ifoda vositalarining qonun va kategoriyalari har xil bo'lishi mumkinligini tushunmadi. Mantiqiy grammatika tilga o'zgarmaydigan, bir xilda turuvchi hodisa sifatida qarab, ayni grammatika har doim mantiq qoidalariga bir xilda mos keladi, deb hisoblaydiki, bunda

g'ayri tarixiylik mavjuddir. Aytilgan kamchiliklarga qaramasdan Por-Royal grammatikasi o'z davri uchun ijobiy ahamiyatga ega bo'ldi. Ya'ni asar shu tipdagi qator grammatikalarning yaratilishi uchun asos bo'ldi, xizmat qildi.

O'z davrida katta shuhratga ega bo'lgan falsafiy - mantiqiy grammatika o'zigacha yaratilgan grammatikalar kabi ilmiy grammatikagacha bo'lgan grammatika sifatida baholanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. S.Usmonov. Umumiy tilshunoslik. T., 1972.
2. V.I.Koduxov. Obhee yazo'koznanie. T., 1974.
3. N.A.Kondrashov. Istoriya lingvisticheskix ucheniy. M., 1979.
4. Ya.V.Loya. Istoriya lingvisticheskix ucheniy. M., 1968.
5. T.A.Amirova, B.A.Olxovikov, Yu.V.Rojdestvenskiy. Ocherki po istorii lingvistiki.M.,1975.

RUS TILSHUNOSLIGI

Jahon tilshunosligi taraqqiyotida rus tilshunosligi muhim o'rinlardan birini egallaydi. Rus tilshunoslari juda ko'plab dunyo tillarini puxta o'rganganligi bilan, lisoniy hodisalarni chuqur tahlil qilganliklari, tilshunoslikning ilmiy-nazariy muammolariga alohida jiddiy e'tibor berganliklari, yangi ta'limotlar, nazariyalar «ishlab chiqqanliklari», yangi farazlarni o'rtaga tashlaganliklari bilan ajralib turadi. Aniqrog'i, rus tilshunoslari tomonidan rus, slavyan, hind, eron, fin-ugor, turkiy, mo'g'ul, xitoy va boshqa qator tillar o'rganildi, ular yuzasidan salmoqli, mukammal asarlar yaratildi.

XVI asrning oxirlarida (1596) Lavrentiy Zizaniyning slavyan grammatikasiga oid asari nashr qilindi. 1619 yilda Meletiy Smotritskiyning slavyan-rus grammatikasi nashr qilindi.

XVIII asrning oxirida (1787) Rossiya fanlar akademiyasi Simon Pallasning o'z davri uchun buyuk hisoblangan «Barcha tillar va shevalarning qiyosiy lug'ati» nomli tadqiqotini chop ettirdi. Bu asarning yaratilishiga Yevropa, Osiyo va Afrika qit'alarining 262 ta tili asos bo'lib xizmat qildi.

Rossiyada XIX asrning birinchi yarmida mo'g'ul tili bilan Yakov Shmidt, fin-ugor tillari bilan M.A.Kastren, xitoy tili bilan Bichurin, hind tili bilan G.V.Lebedev kabi olimlar shug'ullandilar.

XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida esa rus sharqshunoslik maktabining tashkilotchilari va buyuk vakillari V.R.Rozen, V.V.Bartold, qadimgi Sharq mamlakatlari va misr tillari bo'yicha eng yirik mutaxassis B.A.Turayev, semit tillari bo'yicha P.K.Kokovtsov, turkiy tillar bo'yicha N.I.Ilminskiy, N.I.Ashmarin, V.V.Radlov, P.Melioranskiy, mo'g'ul tili bo'yicha O.M.Kovalevskiy, B.Ya.Vladimirtsov, arab tili bo'yicha V.F.Girgas, I.Yu.Krachkovskiy, F.E.Korsh, hind tili bo'yicha K.A.Kossovich, I.P.Minayev, eron tillari bo'yicha V.F.Miller, K.G.Zaleman, V.A.Jukovskiy, xitoy tili

bo'yicha V.P.Vasilev, P.Kafarov, V.M.Alekseev, suriya tili bo'yicha M.Nikolskiy va boshqa taniqli olimlar ish olib bordilar.

Rus tilshunosligi fani jahon tilshunosligi yutuqlari qatoriga rus akademik Otto Byotling va nemis Rudolf Rotlar tomonidan yaratilgan 7 tomndan iborat sanskrit lug'atini tuzganligi bilan juda katta ulush qo'shdi.

1870 yilda Peterburg universitetida tilshunoslik bo'yicha birinchi bo'lib, I.A.Boduen de Kurtene, 1885 yilda Xarkov universitetida I.V.Netushil, 1895 yilda Qozon universitetida V.A.Bogoroditskiylar ma'ruzalar o'qidilar.

Rossiyaning eng buyuk tilshunoslari bo'lgan M.V.Lomonosov, A.A.Potebnya, Boduen de Kurtenelar tilshunoslik sohasida Yevropa olimlaridan ancha ilgari ketgandilar.

Mixail Vasilevich Lomonosov

Buyuk qomusiy olim M.V.Lomonosov (1711-1765) o'z asarlari - grammatikaga, notiqlikka va uslubshunoslikka oid tadqiqotlari bilan rus tilshunosligining mustahkam poydevorini qurib berdi. U 1755 yilda rus tilining birinchi grammatikasini – «Rossiya grammatikasi» asarini rus tilida e'lon qildi. Ya'ni M.V. Lomonosovgacha rus tili bo'yicha e'lon qilingan ishlar ayni tilda yaratilmagan edi. M.V.Lomonosovning jonli rus tili (so'zlashuv nutqi-R.R.) asosida yaratilgan grammatikasi juda katta shuhratga ega bo'ldi. Aniqrog'i, ushbu asar rus tilshunosligi taraqqiyotida alohida muhim o'rinni egalladi.

M.V.Lomonosov grammatikasi tasviriy – me'yoriy - uslubiy grammatika bo'lib, rus tilining dastlabki ilmiy (akademik) grammatikasi hisoblanadi. Bu grammatika faqat normativ grammatika bo'lib qolmasdan, ayni vaqtda u rus tili haqida umumiy, yaxlit ma'lumot, tushuncha beruvchi grammatika hamdir. M.V.Lomonosov grammatika haqida shunday deydi, «Grammatikasiz notiqlik ma'nosiz («o'tmas»), she'riyat to'mtoq, falsafa asossiz, tarix yoqimsiz, huquq ishonchsizdir».

M.V.Lomonosovning «Rossiya grammatikasi» asari olti bo'limdan (nasihatdan) iborat. Bular quyidagilari 1. So'z haqida. 2. Orfoepiya va orfografiya haqida. 3. Nom (ot) haqida. 4. Fe'l haqida. 5. Ko'makchi (yordamchi) so'zlar haqida. 6. Sintaksis haqida.

M.V.Lomonosov so'z haqida fikr yuritar ekan, uning insonlarga o'z tushunchalarini ifodalash uchun, o'zgalarga xabar etkazish uchun xizmat qilishini to'g'ri ta'kidlaydi.

Haqiqatan so'z ma'no anglatishi bilan, narsa, predmet, voqea - hodisalar haqida xabar, tushuncha berishi bilan ijtimoiy ahamiyatga, «quvvatga» ega bo'ladi. U so'z turkumlari muammosiga to'xtalib, ularni sakkizta deb belgilaydi. Ya'nii ot, olmosh, fe'l, sifatdosh, ravish, predlog, bog'lovchi, undov. Ushbu so'z turkumlarining nutqda qanday vazifani bajarishini ham izohlaydi. Masalan, nom (ot) narsa-predmetlarni ifodalash uchun, olmosh nomlashni qisqartirish uchun, fe'l esa harakat - holatni anglatish uchun, bog'lovchi

tushunchalarimizning o'zaro bog'liqligini, aloqadorligini ko'rsatish uchun xizmat qilishini aytadi.

Umuman olganda, M.V.Lomonosov grammatik sistemasining markazida so'z turkumlari haqidagi ta'limot yotadi. Shunga ko'ra so'z turkumlari mantiqiy-funksional asosda, yuqorida ko'rganimizdek, asosan, ikki guruhga mustaqil so'zlar va yordamchi so'zlarga ajratiladi. Mustaqil so'zlar-ot, fe'l, sifat va sonlar bo'lib, ular ob'ektiv borliqni aks ettiradi. Yordamchi so'zlar esa til birliklarining tejamkorlik printsipiga muvofiq nutqiy takroni qisqartiradi, takrordan qutqaradi. Demak, yordamchi so'zlar, asosan, mustaqil so'zlarni bog'lash yoki ularni qisqartirish uchun xizmat qiladi.

M.V.Lomonosov rus ilmiy terminologiyasining boyishiga, mukammallashishiga katta hissa qo'shdi. U rus tili asosida tushunarli, aniq, ona tili lug'at tarkibiga asoslangan ilmiy terminologiyani ishlab chiqdiki, bunga oid terminlarning aksariyati hozirda ham o'z kuchini yo'qotgani yo'q. Masalan, predlojno'y padej, zemnaya os, kislota, magnitnaya strelka, zakon dvijeniya, mayatnik, chertyoj, opo't, nablyudenie, severnoe siyanie, chastitso', yavlenie va boshqalar.

M.V.Lomonosov o'zining «Ritorikaga oid qisqacha qo'llanma» (1748) asarida gap nazariyasi haqida atroflicha ma'lumot beradi. Shu bilan rus sintaksisining asosini yaratadi. U «Rossiya tilidagi cherkov kitoblarining nafi haqida» asarida uch stil (uslub) haqidagi nazariyani rivojlantirdi. Ya'ni u rus adabiy tilida so'zlarning ma'nosini, qo'llanishi, faollik darajasini, qanday o'rinlarda ishlatilishini, emotsional-ekspressiv xususiyatlarini va boshqalarni o'rganib, rus tilidagi uch asosiy uslubni - yuqori, o'rta va quyi uslublarni ajratadi.

Yuqori uslub – slavyan - rus so'zlaridan tuzilib, bunda qahramonlik qasidalari, prozaik nutqlar tuziladi. O'rta uslub - rus tilida qo'llanadigan so'zlardan tuzilib, sahna asarlari, maktublar, hajviy asarlar yoziladi.

Quyi uslub – cherkov - slavyan tilida mutlaqo uchramaydigan ruscha so'zlar - komediya, epigrammalar, ashulalar, prozada esa maktublar, ish qog'ozlari yoziladi.

Xullas, M.V.Lomonosov o'z tadqiqotlarida fonetika, so'z yasalishi, morfologiya va sintaksis sohalariga oid rus tili materiallarini kuzatish va umumlashtirishga asoslangan empirik metodga qat'iy amal qiladi.

Jonli rus tiliga asoslangan M.V.Lomonosov grammatikasi juda katta shon - shuhratga ega bo'lib, A.Vostokovning «Rus grammatikasi» asarigacha bo'lgan davrda - deyarli 80 yil rus tilining asosiy, etakchi grammatikasi vazifasini o'tadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. N.A.Kondrashov. Istoriya lingvisticheskix ucheniy M., 1979.
2. V.V.Vinogradov. Istoriya russkix lingvisticheskix ucheniy. M., 1978.
3. Ya.V.Loya. Istoriya lingvisticheskix ucheniy M., 1968.

VI. KOMPARATIVISTIKA. QIYOSIY-TARIXIY TILSHUNOSLIK.

XVIII asrgacha til o'zgarish hodisa deb hisoblangan. Aynan mana shu asrdan boshlab, tilga bunday qarash o'zgardi. Ya'ni XVIII asrning diqqatga sazovor eng katta xizmati shundaki, u tilga o'zgaruvchan, rivojlanuvchan hodisa sifatida baho berdi. Aniqrog'i, ushbu davrda Sharl de Bros, Jan-Jak Russo, Monbodd, Adam Smit, Pristli, Gerder va boshqalar tillarning tarixiy taraqqiyoti g'oyasini qo'llab, uni rivojlantirdilar.

XIX asrning boshlariga kelib, tilshunoslikka alohida fan sifatida qarash g'oyasi qat'iy tus oldi. Ya'ni XIX asrning birinchi choragida tilshunoslikda faktlarni yig'ish, ularga e'tibor berish g'oyasidan qiyosiy-tarixiy g'oyaga-nuqtai nazarga burilish, o'tish yuz berdi. Albatta, XIX asrning boshlariga kelib, nuqtai nazarlarning o'zgarishiga lisoniy kuzatishlar, bu kuzatishlardan kelib chiqqan muayyan jiddiy fikrlar sabab bo'ldi.

Aniqrog'i, XIX asrdan ancha oldin ayrim tillar o'rtasida o'xshashlik borligi aniqlansada, ammo uzoq vaqtlar davomida ushbu o'xshashlikning sabablari ilmiy jihatdan yoritib berilmadi, olimlar o'xshashlik sabablarini tushuntirib bera olmadi. XIX asrning boshlariga kelib, turli mamlakatlardagi ayrim tilshunoslar deyarli bir vaqtda bir qancha tillar o'rtasidagi sistematik o'xshashlikni faqatgina ularning qarindoshligi bilan - bir umumiy qadimiy bobo tildan kelib chiqqanligi bilan, keyinchalik esa har biri alohida, mustaqil rivojlanganligi bilangina tushuntirish mumkin, degan xulosaga kelishdi.

Shuningdek, tillar o'rtasida o'xshashlik mavjudligi g'oyasining maydonga kelishida fanga tarixiy yondashish yuzaga kelganligi - til hodisalari tarixiylik nuqtai nazardan izohlana boshlanganligi bilan, tilshunoslikka romantizm g'oyalarining ta'siri, ya'ni jonli tillarning o'tmishini o'rganishga undash g'oyasi bilan hamda sanskrit (qadimgi hind adabiy tili)³ bilan yaqindan tanishish kabilar tillar o'rtasidagi o'xshashlikni ularning qarindoshligiga ko'ra izohlash mumkinligiga olib keldi. Masalan, Bengaliyada xizmat qilgan ingliz sharqshunosi va huquqshunosi Vilyam Djons (1746-1794) sanskrit tilini yunon va lotin tillariga qiyoslab, ular o'rtasida yaqinlik, qarindoshlik borligi haqidagi fikrlarni, ma'lumotlarni qat'iy aytdi.

Nemis olimi Fridrix Shlegel (1772-1829) esa o'zining mashhur «Hindlarning tili va donoligi» asarida sanskrit tilining na faqat lug'at tarkibida, balki grammatik munosabatida ham lotin, grek, german va fors tillariga qarindosh ekanligini, ularning kelib chiqishiga ko'ra umumiy asosga egaligini qayd etadi. Demak, tillarni qiyosiy nuqtai nazardan tadqiq qilish, ularga tarixiylik nuqtai nazardan yondashish kabilar qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning maydonga kelishiga, tilshunoslikning alohida, mustaqil fan sifatida qat'iy tan olinishiga zamin yaratdi.

Ushbu jarayonda qiyosiy-tarixiy metodning yaratilishi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib, qiyoslash tillarni o'rganishda usul, vosita sifatida, tillarga

³XVI asrda italyan savdogar sayёhi Filippo Sossети Хиндистонда 5 йил (1583-1588) яшаши натижасида хинд тили билан италян тили ўртасида ўхшашлик борлигини аниқлайди ва санскритдан намуна сифатида келтирилган бир қанча сўзлар билан фикрини исботлайди.

tarixiylik nuqtai nazaridan yondashish esa tadqiqotning printsipli (bosh g'oyasi, maqsadi) sifatida namoyon bo'ldi.

Takidlash shart, qiyosiy-tarixiy metodning ochilishigina tilshunoslikning fan sifatida tan olinishiga, boshqa fanlar qatoridan mustahkam o'rin egallashiga olib keldi. Chunki mana shu metodgina til haqidagi fanga chinakam, haqiqiy ilmiylik g'oyasini berdi, ilmiylik ruhini kiritdi.

Qiyosiy-tarixiy metodning yaratilishi bilan tilshunoslik ham tarixiy, ham ilmiy-nazariy jihatdan mustahkam asosga ega bo'ldi. Eslatish joizki, Mahmud Koshg'ariy, Vilyam Djons, Fridrix Shlegel kabi olimlarning ham qiyosiy-tarixiy metodning yaratilishidagi xizmatlarini inkor qilib XVI asrda italyan savdogar sayyohi Filippo Sosseti Hindistonda 5 yil (1583-1588) yashashi natijasida hind tili bilan italyan tili o'rtasida o'xshashlik borligini aniqlaydi va sanskritdan namuna sifatida keltirilgan bir qancha so'zlar bilan fikrini isbotlaydi. bo'lmaydi. Ular qiyosiy-tarixiy metodning ochilishiga jiddiy, chinakam yaqinlashishdi.

Ammo qiyosiy-tarixiy metodning yaratilishida Frants Bopp, Rasmus Rask, Yakob Grimm, Aleksandr Vostokovlarning xizmatlari nihoyatda katta bo'lib, ular ijodkor (novator) tilshunoslar sifatida maydonga chiqdi. Qiyosiy-tarixiy metod ilmiy-tekshirish usullarining muayyan sistemasi bo'lib, o'z oldiga qarindosh tillarni qiyoslash orqali o'rganib, u yoki bu tilning tarixini, undagi o'zgarishlarni, lisoniy hodisalarning mohiyatini, uning taraqqiyotidagi qonuniyatlarni ko'rsatib berish, tushuntirish vazifasini qo'yadi.

Hind-Yevropa tillarini qiyosiy-tarixiy o'rganish tarixi to'rt davrni o'z ichiga oladi

1. Qiyosiy-tarixiy metodning yaratilishidan to yosh grammatikachilargacha bo'lgan davr (XIX asrning birinchi choragi-1870 y).

2. Yosh grammatikachilar davri (1870-1890 y).

3. Yosh grammatikachilar davridan to F de Sossyurning «Umumiy tilshunoslik kursi» asari va xet yozma yodgorliklarini o'qib, ma'nosini ochib berishgacha bo'lgan davr (XIX asrning oxiri va XX asrning ikki o'n yilligi).

4. F. de Sossyur g'oyalaridan bizning davrimizgacha bo'lgan davr.

Birinchi davr, aytilganidek, qiyosiy-tarixiy metodning ochilishidan boshlab, yosh grammatikachilargacha bo'lgan davrni, ya'ni taxminan 1816-1870 yillarni o'z ichiga oladi. Ushbu davrning etakchi, bosh yo'nalishi qiyosiy-tarixiy metodning yaratilishi va umumiy tilshunoslik fanining asoslanishi bo'ldi.

Birinchi davr ikki

1. F. Bopp – V. Gumboldt

2. A. Shleyxer – G. Shteyntal bosqichlariga bo'linadi.

Birinchi bosqich (F. Bopp – V. Gumboldt bosqichi)

F. Bopp – V. Gumboldt bosqichi XIX asrning ikkinchi o'n yilligining o'rtalaridan to'rtinchi o'n yillikning oxirlarigacha bo'lgan vaqtni o'z ichiga oladi. Ushbu davr qiyosiy-tarixiy metodning yaratilishi, ochilishi va umumiy

tilshunoslik fanining asoslanishi bilan xarakterlanadi. Qiyosiy-tarixiy metodning asoschilari F.Bopp, R.Rask, Ya.Grimm hamda A.Vostokovlardir.

Frants Bopp

Frants Bopp (1781-1867) buyuk nemis tilshunosi-sanskrit mutaxassisi, Berlin universiteti professori. U 1816 yilda «Sanskrit tilining tuslanish sistemasi va uni grek, lotin, fors va german tillaridagi tuslanish sistemasiga qiyoslash» asarini yozdi. F.Bopp qayd etilgan tillarda mavjud grammatik shakllarni-tuslanish formalarini qiyoslash asosida ushbu tillar o'rtasidagi umumiylikni, o'xshashlikni ochib berdi. U qiyoslash metodi bilan qiyoslanayotgan tillarning dastlabki holatini, ko'rinishini tiklash mumkin, degan fikrni ilgari surdi. Shunga ko'ra 1816 yil to'liq ma'noda qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning tug'ilish-yaratilish yili deb e'tirof qilinadi.

F.Boppning kashfiyoti, yangiligi nimada? Yuqorida aytilganidek, ko'pgina olimlar V.Djons, Fr.Shlegel kabilar hind-Yevropa tillari bir bobotildan kelib chiqqan, qarindosh tillar oilasini tashkil qiladi, degan fikrni aytishgan.

F.Boppning xizmati shundaki, u qarindosh tillarning materiallari asosida sistemaga asoslangan, sistema xarakteridagi umumiy nazariyani qurib berdi. U fe'llarning qo'shimchalarini qiyoslab, hayratlanarli darajaga keldi. Yani, ma'lum bo'ldiki, hind-Yevropa tillarida nafaqat alohida o'xshash hodisalar mavjud, balki ushbu tillarda o'zaro o'xshashlikning, o'zaro muvofiqlikning butun bir sistemasi-grammatik sistemalarning umumiyligi, o'xshashligi mavjudligi aniqlandi. F.Bopp uchun tillar o'rtasidagi o'zaro muvofiqlik faqat vosita edi, xolos. Maqsad esa boshqa. Ya'ni qiyoslanayotgan tillardagi grammatik shakllarning eng qadimiy, dastlabki ko'rinishini-shaklini ochib berish jarayonida bir tilga xos hodisani boshqa til faktlari yordamida yoritish, tushuntirish edi. Anig'i muayyan tilga oid shakllarni (so'z formalarini) boshqa tildagi shakllar (so'z formalari) orqali tushuntirish, izohlash edi. Ushbu nuqtai nazar F.Bopp tadqiqotlarining yangiligidir. U shu bilan qiyosiy-tarixiy metodning asosini yaratdi.

F.Bopp 1833-1852 yillarda uch tomdan iborat bo'lgan «Sanskrit, zend, arman, grek, lotin, litva, eski slavyan, got va nemis tillarining qiyosiy grammatikasi» nomli asosiy asarini e'lon qildi. Bu asarda sanskrit tiliga asoslangan holda ayrim grammatik formalarning taraqqiyotini va ularning dastlabki manbalarini aniqlash mumkin, degan fikrni ilgari surdi.

F.Bopp o'z ta'limoti, asarlari bilan o'sha davrda ma'lum bo'lgan barcha hind-Yevropa tillarining qarindoshligini isbotlab berishga erishdi. Uning izlanishlaridan hali u davrda ochilmagan, noma'lum bo'lgan xet, toxar kabi tillargina chetda qoldi. F.Bopp tilshunoslikka hind-Yevropa tillari degan termini ham olib kirdi.

U o'z tadqiqotlarida, asosan, morfologiya bilan shug'ullandi, fonetika, sintaksis-gap shakllari, qo'llanishi, gap tuzilishi kabi masalalarga e'tibor bermadi.

F.Bopp tillarning qarindoshligi masalasida ham jiddiy xatolarga yo'l qo'ydi. Ya'ni u kichik Polineziya va janubiy Kavkaz tillarini ham asossiz ravishda hind-Yevropa tillariga kiritdi.

Rasmus Rask

F.Bopp bilan deyarli bir vaqtda, ammo unga mutlaqo bog'liq bo'lmagan holda hind-Yevropa tillarining qiyosiy-tarixiy tadqiqi bilan daniyalik buyuk tilshunos prof. Rasmus Xristian Rask ham shug'ullandi.

R.Rask 1811 yilda «Island tili bo'yicha qo'llanma» nomli birinchi ishini e'lon qildi. Ushbu tadqiqotidayoq F.Boppdan ham oldin grammatik ko'rsatkichlarni, ayniqsa, qo'shimchalarni qiyoslashning muhimligini aytib o'tdi. Ayni vaqtda u, Bopp g'oyalarini to'ldirgan holda, leksik qiyoslashga ham katta ahamiyat berdi va bu jarayonda dastavval eng zaruriy tushunchalar, hodisalar va predmetlar bilan bog'langan leksikani hisobga olinishini to'g'ri ta'kidladi.

1818 yilda R.Raskning «Qadimgi shimol tili sohasidagi tadqiqot yoki island tilining kelib chiqishi» nomli asosiy asari e'lon qilindi. U tadqiqotda german, litva, slavyan, lotin va grek tillarining qarindoshligini isbotlab berdi.

Ushbu asarning 2-qismi «Frakiy tili haqida» nomi bilan 1822 yilda nashrdan chiqdi. Ishda island tilining o'rnini belgilagan holda uning got tillari guruhiga va frakiy (grek va lotin) tillariga bo'lgan munosabatini o'rganadi.

R.Rask asarlarida so'zlarning o'z ma'nolarini o'zgartirishi mumkinligiga e'tibor beradi. Shuningdek, tub va o'zlashgan so'zlarning o'ziga xos xususiyatlarini qayd etadi, lisoniy hodisalarni tadqiq qilishda so'zni mukammal morfologik tahlil qilish lozimligini tavsiya qiladi.

U boltiq tillari slavyan tillari bilan ma'lum bog'liqlikka ega bo'lsa-da, ammo ayni tillar hind-Yevropa tillarining mustaqil shahobchasi, tarmog'i hisoblanadi, degan haqqoniy fikrni birinchi bo'lib ilgari suradi.

R.Rask, F.Boppdan farqli, hind-Yevropa tillarini boshqa til oilalari (masalan, kavkaz-yafetik tillari va Indoneziya tillari) bilan qorishtirmaydi. Shuningdek, u o'z tadqiqot-larida sanskrit tiliga murojaat qilmaydi.

Xullas, R.Rask tilshunoslik tarixida qiyosiy-tarixiy metodning va germanistika fanining asoschilaridan biri sifatida faxrli o'rinni egallaydi.

Yakob Grimm

Mashhur nemis tilshunosi Yakob Grimm (1785-1863) qiyosiy-tarixiy metod yordami bilan german tillarini tadqiq qildi. Ya.Grimmning to'rt tomdan iborat «Nemis grammatikasi» asari tilshunoslik tarixida muhim o'rin tutadi. U ushbu salmoqli asarida nemis tili tarixiy grammatikasini boshqa barcha german tillari bilan qiyoslagan holda beradi.

Asar 1-tomining birinchi nashri 1819 yilda, mazkur tomning butunlay, tubdan o'zgargan ikkinchi nashri 1822 yilda chop etiladi. Ayni tomdan

german tillarining tarixiy fonetikasi hamda german tillaridagi undoshlarning siljishi, «ko‘chish» qonuni o‘rin olgan. Ya’ni Ya.Grimm (R.Rask, Ya.Bredsdorflar kabi) undoshlarning siljishini isbotlab beradi. Masalan, hind-Yevropa tillarining nafas tovushlari (yoki nafas bilan aytiladigan tovushlar) yoki portlovchi undoshlar bh, dh, gh – german tillaridagi b, d, g tovushlariga o‘zgargan-siljigan, ko‘chgan yoki hind-Yevropa tillariga oid b, d, g – german tillarida r, t, k ga; hind-Yevropacha r, t, k – germancha f, th, h ga siljigan, ko‘chgan, o‘tgan.

Ushbu jarayon fonetik qonunlarning tan olingan dastlabki, birinchi namunasi edi. «Nemis grammatikasi» asarining barcha tomlari 1837 yilda yakunlandi.

Ya.Grimmning «Nemis tili tarixi» asari esa 1848 yilda e’lon qilinadi. U jamiyat tarixini o‘rganishda tilning asosiy, eng muhim manba ekanligini aytadi va tilni u yoki bu xalqning madaniy-tarixiy taraqqiyotining mahsuli deb hisoblaydi. Shunga ko‘ra Ya.Grimm «Bizning tilimiz bizning tariximizdir» degan g‘oyani ilgari suradi. Haqiqatan ham–shunday Ya.Grimm ushbu asarida «Xalqlar haqida suyaklar, qurollar va mozorlarga qaraganda jonliroq guvoh bor. Bu tildir», deydi.

Ya.Grimm «Nemis lug‘ati» asarida (birinchi tomi 1854 yilda, oxirgi tomi 1960 yilda e’lon qilindi) nemis shoiri Lyuterdan tortib Gyotegacha bo‘lgan nemis tili leksikasini qamrab olishga, ko‘rsatib berishga harakat qildi.

Aleksandr Xristoforovich Vostokov

Taniqli rus tilshunos olimi, akademik (1841) A.Vostokov (1781-1864) tug‘ma soqov bo‘lib, Sankt-Peterburgdagi Rumyantsev muzeyi kutubxonasiga boshchilik qilgan. A.Vostokov slavyan tili materiallari asosida tadqiqot ishlarini olib boradi. U, aytilganidek, qiyosiy-tarixiy metodning asoschilaridan biri hisoblanadi.

Olim «Slavyan tili haqida mulohazalar» (1820), «Rus grammatikasi» (1831), «Viloyat buyuk rus tili tajribasi» (1852) «Cherkov slavyan tili lug‘ati» (1858-1861) kabi qator e’tiborga loyiq ishlarni yaratdi. A.Vostokov tadqiqotlari yangi boy faktik materiallarga asoslangan bo‘lib, slavyan tilining taraqqiyotiga katta ta’sir ko‘rsatdi. Shuningdek, qiyosiy-tarixiy metodning qat’iy qaror topishiga ham imkon yaratdi.

A.Vostokovning 1820 yilda e’lon qilgan «Slavyan tili haqida mulohazalar» maqolasi unga katta shuhrat keltirdi. Olim bu asarida slavyan filologiyasiga oid masalalarga to‘xtalib, hind-Yevropa tillarining slavyan tillari oilasiga mansub rus tilining eski slavyan, polyak va serb tillariga bo‘lgan munosabatini aniqlaydi, izohlaydi.

A.Vostokovning qayd etilgan maqolasi tarixiy fonetika sohasidagi dastlabki ish hisoblanadi.

A.Vostokov 1842 yilda «Rumyantsev muzeyidagi rus va slavyan qo‘lyozmalarining tasviri» nomli ko‘p yillik mehnatining natijasini e’lon

qiladi. Ushbu tadqiqotida eski slavyan tilining shahobchalari bo'lgan bolgar, serb, rus va janubiy rus (ukrain) tillarini izchillik bilan farqlaydi. Bu esa amaliyotda eski slavyan tilining taraqqiyoti va undagi o'zgarishlarni davrlashtirishga, ya'ni qadimgi (IX-XIV), o'rta (XV-XVI) va yangi davrlarga bo'lishga imkon beradi.

A.Vostokov slavyan tillariga tarixiylik nuqtai nazardan yondashishni ilk bor boshlab bergan olimdir. U tarixiy printsipga amal qilgan holda eski slavyan tilidagi burun unilarini aniqlaydi, ayrim harflarning talaffuzini belgilaydi, so'z turkumlarining (masalan, sifat, ravishdosh-larning) paydo bo'lish vaqti bilan bog'liq ayrim fikrlarni bayon qiladi.

Xullas, Rossiyada qiyosiy-tarixiy tadqiqotlar, slavyan tillari oilasiga mansub tillarni o'rganish, ayni tillarni qiyosiy-tarixiy metod asosida tadqiq qilish, ularni davrlashtirish kabilar dastavval akademik A.X.Vostokov nomi bilan bog'liqdir. Hind-Yevropa tillarini qiyosiy-tarixiy o'rganishning birinchi davri, aytilganidek, qiyosiy-tarixiy metodning yaratilishi va umumiy tilshunoslik fanining asoslanishi bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. T.A.Amirova, B.A.Olxovikov, Yu.V.Rojdestvenskiy. Ocherki po istorii lingvistiki. M., 1975.
2. Ya.V.Loya. Istoriya lingvisticheskix ucheniy. M., 1968.
3. Xrestomatiya po istorii yazo'koznaniya XIX-XX vekov. M., 1956.
4. N.A.Kondrashov. Istoriya lingvisticheskix ucheniy. M., 1979.
5. V.I.Koduxov. Obhee yazo'koznanie. M., 1974.
6. S.Usmonov. Umumiy tilshunoslik. T., 1972.

Vilgelm fon Gumboldt va umumiy tilshunoslik

Germaniyaning eng buyuk olimlaridan biri bo'lgan V.Gumboldt (1767-1835) har tomonlama bilim sohibi edi. U tilshunoslik, adabiyot nazariyasi, falsafa, davlat huquqi, siyosat va diplomatik faoliyat bilan shug'ullanadi, Berlin universitetining asoschisi hamda davlat arbobi hisoblanadi.

V.Gumboldtning til bilimi nihoyatda keng bo'lib, ulkan olim nafaqat hind-Yevropa tillarini bilar, balki dunyoning boshqa tillari - bask tilidan tortib, Amerikaning kichik Polineziya va mahalliy aholisining (indeetslarning) tillari haqida ham chuqur bilimga, ma'lumotga ega edi.

V.Gumboldt asarlari, g'oyalari, kontseptsiyalari bilan umumiy nazariy tilshunoslikka asos soldi. Buyuk olim tilshunoslikning, idealistik ruhda bo'lsada, qator eng muhim va murakkab muammolarini hal qilib berdi, ta'limotlar yaratdi. Shu tufayli u jahon tilshunosligining keyingi taraqqiyotiga juda katta ta'sir ko'rsatdi.

Qiyosiy-tarixiy metodning asoschilaridan biri bo'lgan F.Bopp uni hurmat bilan tilga olsa, G.Shteyntal, A.Shleyxer, K.Fosler, A.Pott, G.Kurtsius,

A.Potebnya, B.de Kurtene kabi taniqli va mashhur tilshunoslar o'zlarini uning shogirdi deb hisoblaganlar.

Agar F.Bopp umumiy, nazariy g'oyalardan, qarashlardan chetlashib, asosan, faktlar yig'ish, ularni qiyoslash, ular orasidagi munosabatlarni, bog'liqliklarni aniqlash bilan shug'ullangan bo'lsa, V.Gumboldt nazariy, falsafiy g'oyalar bilan, tilning ilmiy nazariyasini yaratish bilan mashg'ul bo'ldi. Aniqrog'i, V.Gumboldtning tilshunoslikdagi ahamiyatini, o'rnini I.Kant va Gegellarning jahon falsafasi taraqqiyotiga ko'rsatgan ta'siri bilan qiyoslash mumkin.

V.Gumboldtning umumiy tilshunosligini til falsafasi deb aytish mumkinki, bu falsafa eng oliy lisoniy umumlashmalarni va uzoq davrlarda ham tilshunoslik rivojiga jiddiy ta'sir ko'rsatadigan xulosalarni qamrab oladi.

V.Gumboldt til falsafasini tiklab, uning obro'-e'tiborini ko'tardi va ayni falsafaga butunlay yangi yo'nalish berdiki, bu yo'nalish qiyosiy-tarixiy metod bilan zich bog'langan holda, uning asosida yuzaga keldi. Aniqrog'i, V.Gumboldtga bo'lgan nazariyalar bo'sh, mustahkam asosga ega bo'lmagan, shunchaki, yuzaki nazariyalar edi. V.Gumboldt esa tilning ilmiy nazariyasini, til falsafasini til hodisalariga qiyosiy-tarixiy metodni qo'llash asosida qurdi, yaratdi. Natijada uning ta'limoti, lisoniy qarashlari tilshunoslik fanining taraqqiyotiga uzoq yillar davomida samarali xizmat qildi.

V.Gumboldt 1820 yilda Berlin akademiyasida «Tillar ta-raqqiyotining turli davrlarida ularni qiyosiy-tarixiy o'r-ganish haqida» degan mavzuda ma'ruza qiladi. Ushbu mavzudagi ma'ruza uning tilga oid dastlabki tadqiqoti bo'lib, muallif unda til haqida alohida, mustaqil fan yaratish zarurligi g'oya-sini o'rta-ga tashlaydi va uni asoslab beradi. Shuningdek, olim ma'ruzasida qarindosh va qarindosh bo'lmagan tillarning tipologik qiyosiy grammatikasini yaratish tarafdori bo'lib chiqadi. U o'zigacha bo'lgan, ya'ni har bir tilning o'ziga xosligini, mustaqilligini tan olmaydigan, barcha dunyo tillarini tayyor mantiqiy jadvallarga majburan kiritishga intiluvchi deduktiv umumiy grammatikani – Por Royal grammatikasini inkor qiladi.

V.Gumboldt turli tillardagi aynan bir tushunchani - fikrni ifoda etishning, etkazishning turlicha usullarini aniqlashga intiladi. V.Gumboldt hayotining oxirgi yillarida o'zining eng muhim uch tomli «Yava orolidagi kavi tili haqida» nomli salmoqli asari ustida ish olib boradi. Bu asar uning vafotidan so'ng akasi A.Gumboldt tomonidan 1836-1840 yillarda nashr qilindi.

V.Gumboldtning qayd etilgan tadqiqotlarining bevosita nazariya bilan bog'liq kirish qismi nihoyatda katta ahamiyatga egadir. Ishning kirish qismi «Inson tili tuzilishining har xilligi va uning inson naslining ma'naviy taraqqiyotiga ta'siri» deb nomlanib, turli tillarga - 1859 yilda esa rus tiliga tarjima qilinadi. V.Gumboldt aynan mana shu asarida, ayniqsa, uning kirish qismida o'zining tilga bo'lgan nazariy - falsafiy qarash-larini mukammal bayon etadi. U tadqiqotlarida tilga aloqa vositasi sifatida, predmet-larni anglatish vazifasini bajaruvchi sifatida baho berdi. Ayni vaqtda olim tilning murakkab o'zaro qarama - qarshi xususiyatlardan iborat ko'p jihatli hodisa ekanligini qayd etadi.

V.Gumboldt tilni mukammal o'rganishda, unga xos belgi-xususiyatlarni, boshqa hodisalar bilan aloqasini, o'ziga xosligini aniqlash va ochishda antinomiya metodini, ya'ni o'zaro zid, qarama-qarshi qo'yish usulini qo'llaydi. U ushbu usul orqali tilga xos xususiyatlarni, uning eng muhim jihatlarini bir-ma-bir bayon etadi. Shuningdek, til nazariyasi haqidagi mukammal ta'limotlarni, g'oyalarni yaratadiki, bu ta'limot va g'oyalar nazariy tilshunoslikning taraqqiyotida yangi-yangi qarashlarni ochishda xizmat qildi. Til va tilga yondash hodisalarning, til bilan bevosita aloqador, bog'liq jarayonlarning o'zaro dialektik munosabatda ekanligi ma'lum bo'ldi.

Xullas, V.Gumboldtning tilni o'rganish jarayonida belgilagan, qayd etgan antinomiya

– til hodisalariga dialektik zidlik asosida yondashishi jahon tilshunosligilisoniy tafakkur taraqqiyotida juda katta ahamiyatga ega bo'ldi.

V.Gumboldtning til antinomiya (o'zaro zidligi va birligi) quyidagilarda namoyon bo'ladi.

1. Ijtimoiylik (sotsiallik) va alohidalik (individuallik) antinomiya. Ya'ni til bir vaqtning o'zida ham ijtimoiy, sotsial, ham alohida, individual hodisa. Til bir vaqtning o'zida ham yakka, alohida shaxsga, ham ko'p shaxsga, umumga tegishli. Tilning ijtimoiyligi jamiyat bilan, shaxslar bilan - xalq mahsuli sifatida belgilansa, tilning alohidaligi bir shaxs bilan, yakka individ bilan - ayrim shaxs mahsuli sifatida belgilanadi. Alohida shaxslar o'zlarigacha bo'lgan avlodlar, xalqlar tomonidan yaratilgan lisoniy mahsulotdan, «hosil»dan foydalanadi.

Demak, yuqorida aytilganlardan tildagi umumiylik va xususiylik dialektikasi, antinomiya namoyon bo'ladi.

2. Til va tafakkur antinomiya. Til tafakkursiz, tafakkur esa tilsiz mavjud emas. Biri ikkinchisini taqozo qiladi, talab qiladi. Inson hayotida, insonning lisoniy va aqliy faoliyatida til va tafakkur alohida, yakka holda mavjud emas, ular birgalikda, o'zaro bog'liqlikda «yashaydi», insonga xizmat qiladi. Ayni vaqtda ularning har biri o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Demak, bundan til va tafakkurning dialektik munosabati - o'zaro ajralmasligi, bog'liqligi va shu bilan birga ichki zidligi, qarama -qarshiligi g'oyasi kelib chiqadi. Tilning (tovushning) moddiyligi, tafakkurning esa psixik hodisaligi ma'lum bo'ladi. Til va tafakkurning dialektik birligi, ajralmasligi birining ikkinchisiz mavjud emasligida, biri, tabiiy ravishda, ikkinchisini talab qilishida, biri ikkinchisi orqali namoyon bo'lishida; ularning dialektik zidligi, ichki qarama-qarshiligi esa tilning moddiy, «tashqi» hodisaligida, tafakkurning esa ruhiy, «ichki» hodisaligida ko'rinadi. Ya'ni til ham, tafakkur ham muayyan bir butunlikning o'zaro ajralmas va ayni vaqtda o'zaro zid, qarama-qarshi ikki tomonidir.

3. Til va nutq antinomiya. Til muayyan sistemadir, «organik butunlikdir». Shuningdek, u nutqiy faoliyatning alohida aktidir (harakatidir). Boshqacha aytganda, til nutqiy faoliyatning alohida aktlar (harakatlar) ko'rinishidagi voqe bo'lishidir. Til ayrim nutq aktidan farq qiladi va ayni vaqtda u nutq aktida, jonli nutqda mavjud bo'ladi, yashaydi.

Til - faoliyat, nutq - faoliyat mahsuli, tilning voqelanishi, namoyon bo'lishidir. Demak, til faoliyati til va nutqdan tashkil topadi. Til faoliyatida til va nutq ajratiladi, farqlanadi. V.Gumboldtning til va nutq antinomiya, ularning farqlanishi, til va nutqning dialektik munosabatda olinishi tilshunoslik taraqqiyotiga qo'shilgan juda katta hissa bo'ldi.

4. Nutq va tushunish antinomiya. Til va nutq antinomiyaiga bevosita aloqada bo'lgan ushbu dialektik bog'liqlikda, «birlikda» nutq va uni tushunish, aslida, til faoliyatining turli shakllaridir, nutqiy faoliyatning ikki tomonidir. Ya'ni so'zlar individ nutqidagina - nutq faoliyatidagina muayyan aniqlikka, ma'noga ega bo'ladi.

Nutq tashqi, bevosita ta'sir qiluvchi, moddiy faoliyat bo'lsa, nutqni tushunish esa ichki, ruhiy faoliyatdir.

5. Til holati va taraqqiyoti antinomiya. Tilning statikligi (turg'unligi) va dinamikligi (harakatchanligi) antinomiya. Til taraqqiyotining tugallanganligi va til taraqqiyotining to'xtovsizligi antinomiya. Til tugal tashkil topgan va ayni vaqtda doimiy rivojlanayotgan hodisa, jarayondir. Har bir avlod tilni tayyor holda oldingi avloddan qabul qiladi. Bu jihatdan til tayyor holdagi - tashkil topishiga ko'ra tugallangan hodisadir. Shuningdek, til doimo ijodiy, taraqqiyotdagi, yangilanishdagi, «o'sishdagi», yangi - yangi birliklarning, shakllarning paydo bo'lishidagi «qaynayotgan» jarayondir.

6. Tildagi ob'ektivlik va sub'ektivlik antinomiya. Til ob'ektiv, ayni vaqtda sub'ektivdir. Til o'zining haqiqiy «hayotini» insonlar orasida qo'llanishidagina topsada, ammo uning mavjudligi, «hayotiyli» alohida shaxslarga bog'liq emas. U jamiyatning aloqa quroli sifatida ob'ektiv mavjud. Til bir vaqtning o'zida insonga ham bog'liq, ham bog'liq emas. Bir tomondan inson tilni an'anaga ko'ra qabul qilsa, o'zlashtirsa - ob'ektiv ravishda, ikkinchi tomondan, uning o'zi doimo tilni yaratadi, yangidan «quradi», barpo qiladi. Har gal individ nutqida til birliklari, vositalari, til «xom ashyosi» harakatga keladi, jonlanadi – sub'ektiv ravishda.

7. Fikrni ob'ektivlashtirish va fikrni rag'batlantirish antinomiya. Ushbu antinomiya da til tinglovchi fikrini ob'ektivlashtiruvchi va rag'batlantiruvchi, yuzaga keltiruvchi kuch, sabab sifatida namoyon bo'ladi. Til sub'ektda paydo bo'lgan fikrni ob'ektivlashtiradi, reallashtiradi, umumga etkazadi – ta'sir qiluvchi kuchga aylantiradi. Fikrni ob'ektivlashtirish jarayoni fikrni o'zgalarga etkazish imkoniyatini beradi, yaratadi. Ammo ayni vaqtda har bir nutq, har bir fikrni ifodalash sub'ektivdir. Nutqni qabul qiluvchi, idrok qiluvchi shaxs – tinglovchi nutqni go'yoki qaytadan o'zida yaratadi.

V.Gumboldt asarlarida tilning so'z va grammatik qoidalardan iboratligini, til birligi bo'lgan so'zning esa tushunchani ifodalaydigan belgi, ramz ekanligini to'g'ri qayd etadi.

U har bir xalqning tilida o'sha xalqning tarixi, madaniyati va, umuman, uning butun ruhiy dunyosi namoyon bo'lishini ta'kidlaydi. V.Gumboldt lisoniy ta'limotining eng muhim nuqtalaridan biri til shakli (formasi) haqidagi ta'limot yoki, boshqacha aytganda, tilning ichki tuzilishi haqidagi nazariyadir.

V.Gumboldt ta'limotiga ko'ra til formadir (shakldir). U til formasining bir qancha xususiyatlarga ega ekanligini aytadi. Shulardan biri til formasining nutq tovushlaridan tashkil topishidir. Ya'ni nutq tovushlari tilning formasini hosil qilishidir. Yana biri til formasining sistema sifatida namoyon bo'lishidir. Ya'ni har bir til elementi, birligi boshqa elementga ko'ra mavjuddir, u bilan o'zaro bog'liqdir, aloqadordir. Shuningdek, til formasi ikki jihatning, ikki tomonningi moddiy va ruhiy, tashqi va ichki tomonlarning birligidan, bog'liqligidan iboratdir.

Tilning tashqi formasi tilning materiyasi, xom-ashyosidir, uning tovush sistemasidir. Aytilganidek, nutq tovushlari tilning shaklidir. Nutq tovushlari muayyan ma'no ifodalovchi til birliklarini hosil qilishda qo'llanadigan, ishlatiladigan shaklidir.

Tilning ichki formasi til strukturalarining tashkil qilinish, fikrni tilda ob'ektivlashtirish usulidir, xalq ruhining ifodasidir. V.Gumboldt tilning ikki formasi haqidagi ta'limotida ichki formani xalqning ruhi bilan bog'laydi. Ya'ni ichki forma xalq ruhining qandayligini ko'rsatadi hamda so'z orqali ifodalanadigan ma'nodir.

V.Gumboldt fikricha, xalqning tili uning ruhidir va xalq ruhi uning tilidir. V.Gumboldtning ichki forma haqidagi ta'limotining xatosi shunda ediki, u tilning ichki formasini (shaklini) faqat milliy ruh bilan, xalq ruhi bilan va mutlaq go'ya bilan bog'laydi. Ya'ni u tillarning milliylik xususiyatini alohida tillarning konkret tarixiy taraqqiyotiga bog'liq shart - sharoitlar bilan, xalq tarixi bilan, tilni yaratuvchi, uni o'zida tashuvchi, undan foydalanuvchilar bilan bog'liq holda tushuntirmaydi. Balki tilning ichki formasini, tillarning milliylik xususiyatini mavjud bo'lmagan, etarli darajada aniqlanmagan, o'rganilmagan ruhiy ibtidoning namoyon bo'lishi bilan tushuntiradi. Aniqrog'i, V.Gumboldt nemis faylasufi I.Kant kabi ongni, ruhni alohida mavjud bo'lgan ibtido deb, biladi va uni ob'ektiv mavjud bo'lgan moddiy tabiatga bog'liq bo'lmagan hodisa deb, izohlaydi. Shu ta'limotdan kelib chiqib, u tilni ruhning butun majmuidan iborat deb, ta'riflaydi va til ruhga xos bo'lgan qonunlar asosida rivojlanadi, deb biladi. Uning fikricha, tilda xalqning ma'naviy qiyofasini aks ettiradigan ma'lum bir dunyoqarash ifodalanadi. Boshqa tilni o'rganish bilan go'yo dunyoqarash ham o'zgaradi. Shu fikr asosida V.Gumboldt tilning «ichki formasi» haqidagi ta'limotini yaratadi. «Ichki forma», uning fikricha, bir tomondan, xalqning ruhi qandayligini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan, so'z yasalishi, shakllanishi jarayonida ifodalanadigan ma'nodir. V.Gumboldt nutq tovushlarini til formasi deb, so'zning nutqda qo'llangandagi qiyofasini so'zning grammatik formasi deb, ta'riflaydi. Uning bu fikrlari hamda «ichki forma» haqidagi ta'limoti, ayni ta'limotning idealistik jihatlari olib tashlansa, ushbu fikrlar umum tilshunoslikda hozir ham diqqatga sazovordir.

Aytish mumkinki, XIX asr tilshunoslik tafakkuri, taraqqiyoti V.Gumboldtning lisoniy nazariyalari asosida taraqqiy qildi. Uning ko'pgina lingvistik g'oyalari XIX va XX asr tilshunosligining rivojiga jiddiy ta'sir qildi.

Xullas, F.Bopp, R.Rask, Ya.Grimm, A.Vostokovlar qiyosiy -tarixiy tilshunoslik va bu tilshunoslikning ilmiy-tadqiqot usuli bo'lgan qiyosiy-tarixiy

metodga asos solgan bo'lsalar, V.Gumboldt umumiy nazariy tilshunoslik faniga, uning mustaqilligiga, til falsafasiga asos soldi. Hind – Yevropa tilshunosligining XIX va XX asrning boshlaridagi taraqqiyot davrida Vilgelm Gumboldt g'oyalarining ta'siri natijasida umum tilshunoslikda muayyan ta'limotlar, yo'nalishlar maydonga keldi. Bu ta'limotlar jahon tilshunosligida naturalizm (A.Shleyxer ta'limoti) va psixologizm (G.Shteyntal ta'limoti) va boshqa nomlar ostida namoyon bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ya.V.Loya. Istoriya lingvisticeskix ucheniy. M., 1968.
2. N.A.Kondrashov. Istoriya lingvisticeskix ucheniy.M., 1973.
3. V.I.Koduxov. Obhee yazo'koznanie. M., 1974.
4. S.Usmonov. Umumiy tilshunoslik. T., 1972.
5. T.A.Amirova, B.A.Olxovikov, Yu.V.Rojdestvenskiy. Ocherki po istorii lingvistiki. M., 1975.
6. N.A.Baskakov, A.S.Sodiqov, A.A.Abduazizov. Umumiy tilshunoslik T., 1979.

Ikkinchi bosqich (A.Shleyxer – G.Shteyental bosqichi)

Tilshunoslik taraqqiyotidagi birinchi davrning ikkinchi bosqichi Avgust Shleyxer va Geyman Shteyental nomlari va ularning ta'limotlari bilan bog'lanib, ayni bosqich XIX asrning taxminan 50-60 yillarini o'z ichiga oladi.

Avgust Shleyxer Naturalizm

Umumiy nazariy tilshunoslikning – til falsafasining asoschisi bo'lgan V. Gumboldt tomonidan tilning sistema sifatida talqin qilinishi, tilning organizm, organik bir butunlik sifatida berilishi A. Shleyxer, F. de Sossyur, Boduen de Kurtene kabi tilshunoslarning ta'limotlariga ta'sir qildi, ularning lisoniy g'oyalarida kuzatildi.

XIX asrning o'rtalarida Yevropa tilshunosligida naturalizm⁴oqimi paydo bo'ldi. Ushbu oqimning mashhur vakili nemis olimi Avgust Shleyxer (1821-1863) edi. A.Shleyxer tilshunoslikdan tashqari botanika va falsafa kabi fanlarni ham o'rgandi. U dastlab Bonn, so'ngra Praga, Ien universitetlarining dotsenti va professori sifatida ma'ruzalar o'qidi, 1858 yilda Rossiya fanlar akademiyasining muxbir a'zosi bo'ldi. A.Shleyxer hind-Yevropa tillarining umumiy masalalari bilan shug'ullandi, Litva tilini o'rganib, jonli nutq bo'yicha tadqiqotlar olib bordi, xalq og'zaki ijodiga oid materiallar to'pladi. U, shuningdek, qiyosiy – tarixiy va tipologik yo'nalishda german, slavyan, boltiq tillari bilan ham shug'ullandi. A.Shleyxer tillarni qiyosiy o'rganishda tovushlarning qonuniy

⁴Натурализм – лотинча natura «табиат» дегани.

o'zgarishlariga e'tibor berishni talab qildi. U fonetikani fonologiya deb atadi va so'zda tovush, shakl hamda funktsiyani farqladi.

Olim ayni vaqtda umumnazariy fikrlarni ham ilgari suradiki, bu fikrlar tilshunoslar tomonidan e'tibor bilan qabul qilindi. Ushbu fikrlar tovush qonuni, analogiya, tilning sistem xarakterga egaligi, so'zning shakli va vazifasi haqidagi g'oyalar bilan bog'lanadi. A.Shleyxerning mazkur nazariy qarashlari «Nemis tili» (1860) asarida bayon qilinadi.

A.Shleyxer hind - Yevropa tillarining bitta bobotildan kelib chiqqanligi g'oyasini ilgari surdi. U hind – Yevropa tillarining taraqqiyotini «shajara daraxti» jadvali orqali tushuntirdi. Ya'ni, uning fikricha, qachonlardir hind – Yevropa bobotili mavjud bo'lgan, uning tarqalib ketishidan hozirgi hind – Yevropa tillari kelib chiqqandir.

A.Shleyxerning eng mashhur asari «Hind – german tillari qiyosiy grammatikasining kompendiumi»dir (1861). Bu asar o'tgan yarim asr davomida hind – Yevropa tillarini qiyosiy o'rganishning yakuni sifatida maydonga keldi va 15 yil ichida to'rt marta nashr qilindi. Kompendiumda⁵A.Shleyxer hind – Yevropa tilini (bobo tilni) qayta tiklab, uning har bir shoxobchasi qanday rivojlanishini ko'rsatmoqchi bo'ldi.

Umumiy tilshunoslikda A.Shleyxer dastavval naturalistik oqimning yo'lboshchisi, tashkilotchisi sifatida tan olinadi. Uning naturalistik falsafasi «Darvin nazariyasi va til haqidagi fan» (1863) hamda «Insonning tabiiy tarixi uchun tilning ahamiyati haqida» (1865) kabi asarlarida o'z ifodasini topgan. A.Shleyxer naturalizmining - naturalistik falsafasining mohiyati uning tilni jonli, tabiiy organizm sifatida tushunishida ko'rinadi. U tilni jonli organizmlar kategoriyasiga kiritadi. Aniqrog'i, A.Shleyxer tilning hayoti boshqa barcha jonli organizmlar - o'simliklar, hayvonlar hayotidan jiddiy farq qilmaydi. Tillar ham ular kabi o'sib rivojlanadigan etuk davrga, so'ngra esa o'sishning eng yuqori darajasiga etgan nuqtasidan borgan sari uzoqlashib, qariydigan davriga ega bo'ladi, deydi⁶.

A.Shleyxerning tilga naturalistik qarashi – biologizmi, ayniqsa, Ch.Darvinning «Turlarning paydo bo'lishi va tabiiy tanlash» (1859) nomli eng muhim asarining e'lon qilinishi bilan yana ham kuchaydi. «Tillar, -deydi Shleyxer, - insonning xohishidan tashqari paydo bo'lgan, o'sgan va ma'lum qonunlar asosida rivojlanadigan tabiiy organizmdir. Ular o'z navbatida qariydi va o'ladi». «Tillar tovush materiyasidan tashkil topgan tabiiy organizmlardir... tillarning o'sishi ma'lum qonuniyatlar asosida yuz beradi»⁷. Takidlash lozimki, tilga nisbatan «jonli organizm» birikmasining qo'llanishi aslida Shleyxergacha ham mavjud bo'lgan. Masalan, XVIII asr mutaffakirlari, ayniqsa, V.Gumboldt tilni to'xtovsiz o'zgarib boruvchi sistema sifatida yoki jonli organizm sifatida tushuntiradi. Ammo olim bu o'rinda tilga nisbatan organizm tushunchasini

⁵Компендиум-лот. кискартириш дегани. У ёки бу фанга оид муҳим, асосий қоидаларни, тушунчаларни ихчам, лўнда баён этиш.

⁶В.А.Звегинцев. Ўша асар, 95 – бет.

⁷Қаранг: В.А.Звегинцев. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. ч – I. М., 1960. 96 – бет.

biologik ma'noda emas, balki falsafiy ma'noda qo'llaydi. Ya'ni til o'lik mexanizm, alohida til belgilarining mexanik birlashuvi emas, balki doimo rivojlanadigan, o'zaro bog'liqlikda bo'lgan sistemadir.

A.Shleyxer organizm terminini tilga bog'liq holda to'g'ri ma'noda – biologik ma'noda talqin qiladi va shu o'rinda xatoga yo'l qo'yadi. U tilning ijtimoiy ahamiyatiga etarli e'tibor bermaydi. Haqiqatda esa prof. S.Usmonov aytganidek, «Tillar tug'ilmaydi, balki urug' tilidan qabila tiliga, qabila tilidan elat (xalq) tiliga, undan esa millat tiliga tomon taraqqiy eta boradi. Bu tarixiy jarayonda ayrim urug', qabila va elat tillari boshqa tillarga aralashib, singib ketishi ham mumkin. Bunday tillarni o'lik tillar deb atashadi. Ammo o'lik til organizm kabi butunlay o'lmaydi, uning elementlari boshqa tilda ma'lum darajada saqlanib qoladi»⁸. Boshqacha aytganda, tillar ham paydo bo'ladi, taraqqiy qiladi va ba'zan «o'ladi». Ammo bu «o'lim» biologik emas, balki ijtimoiy – tarixiy xarakterga ega. Til «o'ladi», qachonki shu tilda so'zlashuvchi jamiyat, xalq yo'q bo'lib ketsa.

O'z davrida qator tilshunos olimlari Madvig (1842), Maks Myuller (1861), Potebnya (1862), Boduen de Kurtene (1871) tilni jonli organizm deb atalishiga, tilni biologik ma'nodagi organizm bilan tenglashtirilishiga qat'iy qarshi chiqadilar va shunday fikrlarni qat'iy tanqid ostiga oladilar. Jumladan, «Til organizm emas» (Boduen), «Tilni organizm deb atash, demak, u haqda hech narsa demaslikdir» (Potebnya). «Organizm mustaqil yashaydi, so'z (til – R.R.) esa faqat inson bilan bog'liq holda uning nutq a'zosi orqali yashaydi» (Potebnya) va boshqalar. Demak, til – tabiiy organizm emas, balki u ijtimoiy hodisa. Tillar shu tillardan foydalanuvchi jamiyat bilan, xalq bilan birga paydo bo'ladi va taraqqiy qiladi. Til yo'q bo'lishi, «o'lishi», aloqa quroli sifatida qo'llanmasligi mumkin, agar shu tilning egasi bo'lgan jamiyat, xalq yo'q bo'lsa yoki boshqa tilga o'tsa, boshqa tilni aloqa quroli sifatida qabul qilsa. Binobarin, u - til aloqa quroli sifatida o'z vazifasidan butunlay «ozod bo'ladi». A.Shleyxer ta'limotida naturalizmdan tashqari yana tilning «hayoti» va taraqqiyotidagi ikki davr haqidagi muvaffaqiyatsiz, asossiz farazlar, g'oyalar ham bo'lgan. Ya'ni A.Shleyxer til hayotida ikki davrni ajratadi; 1) taraqqiyot davri (tarixgacha bo'lgan davr) va 2) inqiroz davri (tarixiy davr). Aniqrog'i, u tilning «hayotini», taraqqiyotini 1) tillarning rivojlanish davri va 2) tillarning inqiroz davri kabi ikki asosiy davrga bo'ladi.

Tillar taraqqiyotiga, ularning «hayotiga» bunday qarash aslida naturalizm ta'limotidan kelib chiqadi. Qolaversa, u V.Gumboldt kabi tillarning taraqqiyotini inson ruhi, psixikasi bilan bog'laydii «Tarix va til... - bu inson ruhining birdan-bir almashtirib turadigan faoliyatidir», deydi.

Xullas, A.Shleyxerning tilning ikki davri haqidagi ta'limoti, ya'ni tilning taraqqiyoti uning inqirozi, tanazzulidir, degan g'oyasi qator tilshunoslar tomonidan tanqid ostiga olindi.

A.Shleyxer, uning ayrim xato g'oyalariga qaramasdan, o'z davrining buyuk tilshunosi edi. Uning umumiy va qiyosiy – tarixiy tilshunoslik taraqqiyotidagi, tilshunoslik tarixidagi xizmatlari nihoyatda kattadir.

⁸С. Усмонов. Ўша асар, 68-бет.

A.Shleyxerning lisoniy ta'limoti, asosan, haqqoniy, materialistik edi. U o'zining «Qiyosiy – lisoniy tadqiqotlar» va «Nemis tili» asarlarida til va tafakkurni dialektik munosabatda olib, tilni «talaffuz qilingan tovushlar orqali fikr ifodalash» deb ta'riflaydi. «Til bu fikrning tovush orqali ifodalanishidir», deydi. Ayni fikrlardan til va tafakkurning o'zaro bog'liqligi, «bir butunligi», ajralmas munosabatda ekanligi, shuningdek, tovushning moddiy hodisa sifatida til va nutqning materiali, moddiy asosi, moddiy «quvvati» ekanligi kabi fikrlar, xulosalar kelib chiqadiki, bu o'z davri uchun yukasak, ilg'or g'oyalar edi. A.Shleyxerning o'z ta'limotida tilni jonli organizmga tenglashtirishi aslida tilni o'z tuzilishiga (strukturasiga) ega bo'lgan ob'ekt - sistema sifatida tushunishga, shunday fikrning qaror topishiga imkon beradi, tilni sistema va struktura deb tushunishga xizmat qiladi. Shuningdek, hind – Yevropa tillarining shajara daraxti sxemasining yaratilishi hamda tillarning morfologik tasnifining ishlab chiqilishi ham Shleyxer nomi bilan, uning lisoniy ta'limoti bilan bog'lanadi.

Xullas, A.Shleyxer ta'limotida, aytilganidek, xato g'oyalarning, qarashlarning mavjudligiga qaramay u va uning izdoshlari – naturalizm yo'nalishi, naturalizm maktabi tilga tabiiy – materialistik qarashni, g'oyani olib kirdi va tilshunoslikda til o'z tuzilishiga (strukturasiga) ega bo'lgan qismlardan iborat bir butun ob'ektdir – sistemadir, degan g'oyaning qat'iy qaror topishiga, tasdiqlanishiga xizmat qildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. N.A.Kondrashov. Istoriya lingvisticeskix ucheniy. M., 1979.
2. V.I.Koduxov. Obhee yazo'koznanie. M., 1974.
3. S.Usmonov. Umumiy tilshunoslik. T., 1972.
4. Ya.V.Loya. Istoriya lingvisticeskix ucheniy. M., 1968.
5. T.A.Amirova, B.A.Olxovikov, Yu.V.Rojdestvenskiy. Ocherki po istorii lingvistiki. M., 1975.

Geyman Shteyntal

Psixologizm

Falsafiy tilshunoslikning asoschisi bo'lgan Vilgelm Gumboldt tomonidan tilning alohida shaxslarning ruhiy hayoti va tafakkuriga munosabati jihatidan o'rganilishi Geyman Shteyntal, Potebnya, Boduen de Kurtene kabi tilshunoslarning ta'limotlarida – umuman tilshunoslikdagi psixologik yo'nalishda davom ettiriladi.

Tilshunoslikdagi psixologik oqimning – psixologizmning eng yirik vakili, asoschisi nemis nazariyotchi tilshunos olimi Berlin universiteti professori G.Shteyntaldir (1823 - 1899). U umumiy tilshunoslik sohasida o'zini Gumboldtning shogirdi, uning g'oyalari davom ettiruvchi deb hisoblaydi. Psixologizm sohasida esa u Iogann Gerbert (1776 - 1841) ta'limotining – assotsiativ psixologiyaning davomchisi edi. Ayni ta'limotga ko'ra narsa -hodisalar

inson psixikasida o‘zaro bog‘liq holda bir – birlarini eslatadilar, esga tushiradilar.

Tilshunoslikdagi psixologizm oqimi naturalizmni qattiq tanqid ostida oldi.

Psixologizm naturalizmdan farqli unga zid holda tilni xudoning yoki odam ruhining aksi, ko‘rinishi, ifodasi deb talqin qildi. Shunga ko‘ra til sof psixik, ruhiy hodisa sifatida bayon qilindi. Psixologistlar tilning taraqqiyotini alohida shaxslarning tafakkuridagi, ruhiyatidagi taraqqiyot bilan bog‘liq deb hisobladilar.

Demak, tildagi hodisalarning asosida ijtimoiy hodisalar, ijtimoiy taraqqiyot – jamiyat taraqqiyoti emas, balki individual faoliyat, individual taraqqiyot, inson psixikasi, uning fikriy faoliyati yotadi, ular hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

Ana shunday g‘oyalar, qarashlar bilan qurollangan psixologizm vakillari, jumladan, G.Shteyntal ta’limotidagi eng muhim g‘oya nutqning individual akti insonning faoliyatidan, ijtimoiy jarayondan ajralganligidir. G.Shteyntalning lisoniy qarashlari, ta’limoti uning quyidagi qator ishlarida bayon qilinadi. Bular «Tillarning tasnifi til g‘oyasining taraqqiyoti sifatida» (1850), «Tilning paydo bo‘lishi» (1851), «Grammatika, mantiq va psixologiya» (1855), «Til qurilishining eng muhim tiplari xarakteristikasi» (1860), «Psixologiya va tilshunoslikka kirish» (1871), «Gumboldtning tilshunoslikka oid asarlari va Gegel falsafasi» (1848), «Falsafa, tarix, psixologiya va ularning o‘zaro munosabati» (1863) va boshqalar.

Tilshunoslikdagi psixologik oqim vakillari tilni individual psixika faoliyatining maxsus mexanizmi, alohida inson ongidagi tasavvurlarning mexanizmi sifatida yoki xalq psixologiyasining spetsifik namoyon bo‘lishi sifatida talqin qilishlarini talab qiladilar.

Ushbu g‘oyaning dastlabkisi individual psixologizm bilan bog‘lanib, bunda alohida individ va uning psixikasi asos bo‘lib hisoblanadi. Ushbu g‘oyaning keyingisi esa ijtimoiy psixologizm bilan bog‘lanadi. Ijtimoiy psixologizmning diqqat markazida xalq, jamiyat, millat turadi.

Xullas, tilshunoslikdagi psixologik yo‘nalish naturalistik yo‘nalish ta’limotiga qarshilik ko‘rsatuvchi oqim sifatida, qiyosiy – tarixiy tilshunoslikning psixologik yo‘nalishi sifatida yuzaga keldi va tilshunoslikdagi lisoniy biologizmni chetlashtirdi.

G.Shteyntal individual psixologizm vakili sifatida maydonga keldi. G.Shteyntal lingvistik ta’limotining psixologik asosi bo‘lib, I.Gerbertning assotsiativ psixologiyasi hisoblanadi. Assotsiativ psixologiya inson ongining barcha faoliyatini tasavvurlar munosabatiga, psixik assotsiatsiyalar, aloqalar mexanizmiga bog‘laydi, so‘zni esa tasavvurlar kompleksi bilan, assotsiatsiyalar bilan bog‘liq deb hisoblaydi. Insonning psixik faoliyati fikrlash jarayoni sifatida tasavvurlar assotsiatsiyasidir, aloqasidir, bog‘lanishidir.

Psixologizm tilni faqat tafakkur quroli va fikrni ifodalash vositasi sifatida belgilaydi. Til psixologik kontseptsiyasining jiddiy xatosi tasavvurlar rolining oshirib yuborilishi, tushunchalar rolining esa pasaytirilishi,

kamaytirilishidir. Psixologizm tilning ijtimoiy hodisa sifatidagi o'ziga xosligini inkor qiladi.

Aleksandr Afanasevich Potebnya

Rossiyada tilshunoslikdagi psixologizm oqimining eng ko'zga ko'ringan yirik vakili rus va ukrain filologi A.A.Potebnyadir (1835 - 1891). A.A.Potebnya rus, ukrain va jahon tilshunosligi fanining buyuk vakili bo'lib, slavyan va boltiq tillarining mashhur tadqiqotchisi hisoblanadi. Uning butun hayoti va ilmiy faoliyati Xar'kov universiteti bilan bog'liqdir. 1856 yilda Xar'kov universitetining tarix – filologiya fakultetini bitirgan A.A.Potebnya universitetda qoldiriladi va 1860 yilda «Slavyan xalq poeziyasidagi ba'zi belgilar (simvollar) haqida» mavzusidagi magistrlik dissertatsiyasini yoqlaydi.

U 1863 yilda ushbu universitetning dotsenti unvoniga sazovor bo'ladi. 1856 yilda Moskva arxeologiya jamiyatining haqiqiy a'ziligiga o'tadi, 1875 yilda universitet professori bo'ladi va shu yili Rossiya fanlar akademiyasining muxbir a'ziligiga saylanadi. A.A.Potebnya ilmiy faoliyati davomida tilshunoslikning umumfalsafiy masalalari, umumiy tilshunoslik, sintaksis, semantika, etimologiya, fonetika, dialektologiya, adabiyot nazariyasi, folklor, etnografiya va boshqa muammolar bilan shug'ullanib, qator jiddiy asarlar yaratdi.

A.A.Potebnyaning eng muhim asarlari «Fikr va til» (1862) hamda IV tomdan iborat «Rus grammatikasidan lavhalar»dir (1874). A.A.Potebnya ilmiy faoliyatining dastlabki davrlaridanoq keng qamrovli tilshunos sifatida ko'rindi. U birinchilardan bo'lib, A.Shleyxer ta'limotiga – uning biologizmi va hind – Yevropa tillari taraqqiyotining ikki davri (rivojlanish va inqiroz davri) haqidagi noto'g'ri nazariyalarga qarshi chiqdi.

A.A.Potebnya tilni xalqning ijodi, mahsuli deb hisoblaydi. U til o'zining ob'ektiv qonunlariga egaligini takidlab, til hodisalarini til sistemasining o'zi orqali, o'zi bilan bog'lab tushuntirishga harakat qildi. Aniqrog'i, A.A.Potebnya ta'limotidagi bosh g'oya til faktlarini, hodisalarini sistemada va tarixiy jarayonda o'rganish bo'ldi. U til hodisalarining izohini, sababini psixologiyadan emas, balki tilning o'zidan qidirdi. Chunki A.A.Potebnya uchun til doimiy faoliyatdir. Demak, til doimiy faoliyat, jarayon ekan, unda lisoniy hodisalarning, yangiliklarning, o'zgarishlarning to'xtovsiz ravishda bo'lib turishi tabiiy, mantiqiy bir holdir. Chunki til egasi bo'lgan jamiyat doimo taraqqiyotda, rivojlanishda, «o'sishda»dir.

A.A.Potebnya fikricha, so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi umumiylik har ikkovining ham aynan bir xalqqa, bir millatga tegishliligi bilan belgilanadi.

U til va tafakkur munosabatiga to'xtalar ekan, fikrning hosil bo'lishi va o'zining ifodasini topishi, voqelikka aylanishi faqat til yordamida, til materialida yuz berishini ko'rsatadi. Shuningdek, u tilning faqat tafakkur – fikrlash jarayoni bilangina emas, balki umuman inson psixikasi bilan bog'liqligini qayd etadi.

U tillarni qiyosiy – tarixiy tekshirish bilan bevosita shug‘ullanmagan bo‘lsa-da, ammo ayni tadqiqot metodini yuqori baholaydi.

A.A.Potebnyaning grammatikadagi mazmun va shaklning o‘zaro ta’siri va murakkab munosabatini ochib berish bilan bog‘liq grammatik ta’limoti rus tilshunosligi fanining qo‘lga kiritgan katta yutug‘i bo‘ldi. A.A.Potebnya ta’limotining muhimligi shundaki, tildagi forma bu faqat ifodalovchigina emas, balki ifodalanuvchi hamdir. Bunda ikki turdagi real (mustaqil – leksik R.R) va formal ma’nolar nazarda tutiladi. A.A.Potebnya so‘zning real (yoki mustaqil) ma’nosida ikki turdagi, ikki xil ma’noni – yaqindagi ma’noni va uzoqdagi ma’noni ajratadi. Yaqindagi ma’no bu tilga oid bo‘lib, izohli lug‘atlarda qayd etiladigan ma’no. Anig‘i, ushbu ma’no so‘zlovchi uchun ham, tinglovchi uchun ham – barcha uchun umumiy, tushunarli – xalqchil bo‘lgan ma’nodir, real, ob’ektiv ma’nodir. Shunga ko‘ra o‘zaro fikr almashuvchilarda bir-birini o‘zaro tushunish, anglash jarayoni yuz beradi. Uzoqdagi ma’no esa tilga oid bo‘lmay, balki muayyan mutaxassislikka tegishli bo‘lib, maxsus terminologik va predmet (entsiklopedik) lug‘atda beriladi. Anig‘i, ushbu ma’no individual - «shaxsiy» bo‘lib, xususiyliги bilan – xalqchil emasligi bilan, barcha uchun bir xilda tushunarli bo‘lmasligi – sub’ektivligi bilan ajralib turadi.

So‘z masalasi, til va tafakkur munosabati masalasi kabi, A.A.Potebnya ta’limotining bosh g‘oyasi hisoblanadi, uning asarlarida markaziy o‘rinni egallaydi. Har qanday so‘z uch elementdani tovushdan, tushunchadan va ma’nodan tashkil topadi. So‘z tovushsiz bo‘lishi mumkin emas. So‘zdagi tovush, -deydi A.A.Potebnya, belgi emas, balki belgining qobig‘i yoki uning formasi (shakli)dir, belgining belgisidir. So‘z faqat tovushlar birligi bo‘lmay, ayni vaqtda u tushuncha va ma’no birligidan ham iboratdir. So‘zda tovushdan tashqari yana so‘zning ichki formasini tashuvchi, ifodalovchi ma’noning belgisi ham mavjud. Ma’noning belgisi simvol (ramz) bo‘lib, so‘zlarni sistemaga aylantiradiki, u fikr va ma’noni shakllantirish va uzatish qobiliyatiga ega bo‘ladi, ammo so‘zning mazmunini hosil qilmaydi.

A.A.Potebnya so‘zning haqiqiy hayoti nutqda amalga oshishini, so‘zning ma’nosi esa faqat nutqda reallashishini takidlaydi va so‘zning nutqda har gal turlicha ma’no ifodalashini qayd etadi.

A.A.Potebnya fikricha, inson fikri mazmuniga ko‘ra yo obraz yoki tushunchadir. Faqat so‘z fikr taraqqiyotining vositasi, obrazni tushunchaga o‘zgartirish vositasi bo‘lib xizmat qiladi.

A.A.Potebnya so‘z haqida – so‘zning ichki formasi haqida fikr yuritar ekan, uning uchun ichki forma, dastavval, so‘zning eng muhim xususiyatlaridan biri sifatida har qanday so‘zni tushunish uchun imkon yaratadi. Shunga ko‘ra ichki forma so‘zning «etimologik ma’nosi» yoki «so‘zning eng yaqin etimologik ma’nosi» sifatida qaraladi.

Umuman, A.A.Potebnya, har bir so‘zda tashqi formani, ya’ni qismlarga ajraluvchi, bo‘laklanuvchi tovushni va ichki formani – ma’noni farqlaydi.

Xullas, A.A.Potebnya o‘zining lisoniy qarashlarida, ta’limotida tilshunoslik

fanining murakkab va muhim masalalari haqida chuqur fikr yuritib, tilshunoslikdagi psixologizm oqimining vakillaridan farqli holda til va tafakkurni o‘zaro bog‘liq holda oladi, ularning birini ikkinchisidan ajratmaydi. Ayni vaqtda mantiqiy va lisoniy kategoriyalarning ham o‘ziga xosligini ta’kidlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ya.V.Loya. Istoriya lingvistikeskix ucheniy. M., 1968.
2. V.I.Koduxov. Obhee yazo‘koznanie. M., 1974.
3. T.A.Amirova, B.A.Olxovikov, Yu.V.Rojdestvenskiy. Ocherki po istorii lingvistiki. M., 1975.
4. S.Usmonov. Umumiy tilshunoslik. T., 1972.
5. N.A.Kondrashov Istoriya lingvistikeskix ucheniy. M., 1979.
6. V.Vinogradov. Istoriya russkix lingvistikeskix ucheniy. M., 1978.

Ferdinand de Sossyur. Sotsiologizm. Sotsiologik tilshunoslik

Tilshunoslikda XX asr boshlarigacha faollik ko‘rsatgan qator lisoniy oqimlargai yosh grammatikachilar talimotiga, naturalizm va psixologizm kabi yo‘nalishlarga, ularning qarashlari hamda g‘oyalariga zid bo‘lgan yangi talimot, mukammal bir g‘oya maydonga keldi. Bu yo‘nalishga tilshunoslikdagi sotsiologik talimot - sotsiologik maktab nomi berildi. Ayni talimot tilning ijtimoiy hodisa ekanligini takidlab, uning ijtimoiy vazifasini aloqa vositasi sifatida qat’iy belgiladi.

Eslatamiz, sotsiologik lingvistika o‘z - o‘zidan, bevosita paydo bo‘lgani yo‘q. U qadim davrdan boshlab, tilga - til va ja-miyat masalalariga bo‘lgan turlicha qarashlarning, yondashishlar-ning ijobiy natijasi, ob’ektiv mahsuli sifatida qaror topdi .Tilshunoslikdagi sotsiologik talimotning asoschilari F. de Sossyur va Antuan Meyelardir⁹. Mana shu olimlar qayd etilgan yangi yo‘nalishga «sotsiologik lingvistika» nomini berdilar.

Ferdinand de Sossyur

Ferdinand de Sossyur (1857-1953) buyuk tilshunos, orginal nazariyotchi, til haqidagi fan taraqqiyotiga juda katta va chuqur ta’sir ko‘rsatgan donishmand olim. Shuning uchun ham F. de Sossyurni tilshunoslik olamida mashhur Frants Bopp, Vil-gelm fon Gumboldt, Avgust Shleyxer, Boduen de Kurtenelar bilan bir qatorga qo‘yishadi. F. de Sossyur Shveysariyada (Jenevada) tug‘ilgan, millati frantsuz – shveysariyalik frantsuz. U Jeneva, Leyptsig va Berlinda talim oldi. F. de Sossyurning 20 (bazi manbalarda 21) yoshida elon qilgan mashhur asari hind –

⁹A. Мейе (1866 - 1936) француз тилшуноси, ҳинд- Овруро қиёсий - тарихий тилшунослигининг буюк вакили, Ф. де Соссюрнинг шогирди . А. Мейе тил масалаларига оид 24 та китоб ва 540 та макола эълон қилган. Қар.. Я.В.Лоя. История лингвистических учений, 208- бет.

Ovrupo tillarini – ulardagi un-lilar sistemasini o‘rganishga bag‘ishlangan bo‘lib, ushbu tillar vokalizmini o‘rganishda katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Bu asar «Hind - Yevropa tillaridagi dastlabki unlilar sistemasining tadqiqi» deb nomlanib, 1879 yilda nashr qilindi. Ushbu asar hind - Ovrupo tillarini o‘rganishga, qiyosiy – tarixiy metod taraqqiyotiga jiddiy ta’sir qildi.

F.de Sossyur ilmiy - tadqiqot ishlari bo‘yicha 1880 yilda Leyptsigda doktorlik disertatsiyasini himoya qildi. U 1881 yilda Parijga kelib, german tillari, hind - Ovrupo tillarining qiyosiy grammatikasi bo‘yicha ma’ruzalar o‘qidi.

1891 yildan boshlab, u Jenevada professor lavozimida ilmiy - amaliy, pedagogik faoliyatini davom ettirdi. 1906 yildan boshlab, F. de Sossyur umumiy tilshunoslik kafedrasiga rahbarlik qildi. 1906 - 1911 yillarda uch marta umumiy tilshunoslik kursi bo‘yicha ma’ruzalar o‘qidi. F. de Sossyur vafotidan keyin 1916 yilda uning shogird-lari Sharl Balli va Albert Seshelar o‘zlari yozgan qo‘lyozmalar asosida ustozlarining ma’ruzalarini to‘plab, tartibga solib, kitob holda nashr qildilar. Shunday qilib, F. de Sossyurni dunyoga tanitgan, uni buyuk tilshunoslar qatoriga qo‘ygan, hozirgi zamon tilshunosligining taraqqiyotiga juda katta ta’sir qilgan «Umumiy tilshunoslik kursi» fundamental asari maydonga keldi. Ayni asar 1931 yilda nemis tilida, 1933 yilda esa rus tilida e’lon qilindi. F. de Sossyur lisoniy talimotining muhim jihatlari quyidagilari

1. Tilshunoslik fanining birdan - bir haqiqiy ob’ekti tildir. Demak, tilni psixologiya, mantiq, fiziologiya kabi fanlar nuqtai nazaridan emas, balki bevosita tilshunoslik fani asosida tekshirish lozim.

2. Til sistemadir. Til sistem tuzilishiga ega bo‘lgan, sistem xarakterdagi ijtimoiy hodisadir. Demak, til hodisa-lari, til faktlari o‘zaro dialektik bog‘liq bo‘lib, bir – birini talab etadigan, taqozo qiladigan belgilardir. Anig‘i til belgilari til sistemasining elementlari, birliklari sifa-tida bir-birini belgilaydi. Ular o‘zaro mantiqiy, zaruriy munosabatga, aloqaga kirishib, bir butunlikni – til sistemasini hosil qiladi.

3. Til g‘oya (fikir, ma’no) tashuvchi belgilar sistemasidir. Til belgisi (birligi, elementi) ikki tomongai a) ifoda tomoniga (ifodalovchiga) b) mazmun tomoniga (ifodalanuvchiga) egadir. Til belgilari shartli, ixtiyoriydir. Demak, til belgilari (birliklari) moddiy (material) va ruhiy (psixik,ideal) tomonlarning, tovush va manoning birligidan iborat bo‘lib, biri ikkinchisiz bo‘lmaydi, ular o‘zaro dialektik bog‘liq holda, nisbiy bir butun holda ijtimoiy vazifa bajaradi, jamiyatga xizmat qiladi, fikr almashuvni – kommunikativ jarayonni taminlaydi.

4. F. de Sossyur tilshunoslikni ikkigai ichki lingvistika va tashqi lingvistikaga ajratib, ularni o‘zaro bir - biriga qarama - qarshi qo‘yadi. U ichki lingvistikaga tilning sistem xarakterga egaligini, tilning tuzilishini (strukturasini) kiritadi. Tashqi lingvistikani esa tilning rivojlanish jarayonidagi, taraqqiyotidagi real shart -sharoitnii jamiyat bilan, jamiyat tarixi, madaniyati, tarixiy voqealar, tilning jo‘g‘rofiy joylashishi, jamiyatning siyosiy qarashlari, ma-naviy olami kabilar bilan bog‘liq holda oladi.

Demak, ichki tilshunoslik tilning sistem tabiatini, uning tuzilishini tekshirsa, tashqi tilshunoslik tilni jamiyat taraqqiyoti bilan bog‘liq holda tekshiradi. Negaki jamiyatning mavjudligi tilning mavjudligini, tilning mavjudligi esa jamiyatning mavjudligini ko‘rsatadi. Shunga ko‘ra til va jamiyat munosabatini tekshirish tilshunoslik

fanining – umumiy tilshunoslikning doimiy dolzarb muammosi bo‘lib hisoblanadi.

5. F. de Sossyur tilda ikki aspektni sinxroniya va diaxro-niyani farqladi. Sinxroniya, sinxronik aspekt tilning hozir-gi, real mavjud holati bo‘lsa, diaxroniya, diaxronik aspekt tilning tarixiyli, tarixiy rivojlanish holatidir. Demak, tilning muayyan vazifa bajarishdagi real holati bilan tari-xiy rivojlanishdagi holati, «qiyofasi» - har biri o‘z kuchini, quvvatini saqlaydi, ularning aralashib ketishiga yo‘l qo‘yil-maydi. Boshqacha aytganda, sinxroniya - til mavjudligining, ta-raqqiyotining hozirgi vaqti, tilning aloqa vositasi sifa-tidagi xizmat qilish davri bo‘lsa, diaxroniya – tilning, til faktlarining zamon (vaqt) nuqtai nazaridan ketma – ketligi, ya’ni tarixiy bosqichma - bosqichligi, etapliligidir.

Prof. Ya. V. Loya fikricha «til sistemasi va strukturasi o‘rganishda sinxronik aspektning ahamiyati kattadir. Tilshunoslik fanining eng dastlabki, bosh vazifasi sistem tabiatga ega bo‘lgan til hodisalarini zamonaviy, shu kundagi, holatini tekshirish, o‘rganishdir. Tilning shu kundagi, hozirgi sistemasi bilan tanishish uning tarixini va boshqa tillar bilan qiyosini o‘rganishdan avval bo‘lishi kerak»¹⁰. Biz ham shu fikrdamiz.

6. F.de Sossyur jamiyatning fikrni ifoda qilish sistemasini til va nutqqa ajratadi. Til so‘zlarning jami va nutqni qurish, tuzish qoidalaridir. Nutq esa til sistemasining so‘zlashuvda yoki matnda (yozuvda) aniq berilishi, qo‘llanishidir.

F.de Sossyurning fikricha, til nutqdan quyidagi beshta belgisiga ko‘ra farqlanadi 1. Til – ijtimoiy, nutq- individual. 2. Til – sistem, nutq – asistem. 3. Til – potentsial (imkoniyat, yashirin), nutq - real (voqelik, namoyon bo‘lish). 4. Til - sinxron (zamonaviy, hozirgi), nutq – diaxron (tarixiy, o‘tgan). 5. Til – mohiyat, nutq – hodisa¹¹.

Tilning sistemaliligi aksioma. Nutqchi? Fikrimizcha, nutq ham sistemadir, sistem xarakterga egadir. Ammo u tilga nisbatan ikkinchi darajali sistema bo‘lib, til sistemasiga asoslanadi, undan imkoniyat sifatida foydalanadi. Til sistemasida asosida nutqiy sistema, nutq faoliyati, fikrni ifodalash sistemasini yuzaga keladi. Shuningdek, nutq (nutqiy faoliyat) fikrni ifodalash jarayoni ekan, ayni jarayonda ishtirok etuvchi birliklar (lisoniy faktlar) o‘zaro mantiqiy, zaruriy munosabatga kirishib, bir butunlikni- sistemani, masalan, nutqni, gapni hosil qiladi. Qolaversa, nutqdagi – fikr ifodalash jarayonidagi so‘z ham, so‘z birikmasi ham, gap ham -matn ham o‘ziga hos mikro va makrosistemalardir.

7. F. de Sossyur til (nutq) birliklari orasidagi muno-sabatni, o‘zaro bog‘lanishni paradigmatic va sintagmatic munosabatlarga ajratadi. Paradigmatic

¹⁰Я.В.Лоя. Ўша асар, 138-бет.

¹¹В.И. Кодухов. Ўша асар, 72-бет.

munosabatda til birliklari bir paradigмага joylashadi. Masalan, ular bir paradigмага - soʻz oʻzgarishi, soʻz tuslanishi paradigmasiga (qatoriga) birlashib, asosiga- umumiy manosiga koʻra bir xil, qoʻshimchasiga – xususiy manosiga koʻra farqli boʻladi. Shunga koʻra til birliklari oʻzaro muayyan sistem munosabatga kirishadi. Qiyoslangi olam, olamni, olamning, olamda, olamga, olamdan...

Paradigmatik munosabat til birliklarining nutqqacha boʻlgan munosabati, imkoniyat sifatidagi til hodisasi.

Sintagmatik munosabatda esa til birliklari, masalan, soʻzlarning biri ikkinchisi bilan semantik - sintaktik munosabatga kirishib, soʻz birikmasini yoki gapni hosil qiladi. Qiyoslangi istiqlol bayrami, manaviyat yulduzlari, milliy gʻurur, biz terrorizmni qoralaymiz. Bunda til birliklari ketma - ket kelishi, gorizontol chiziqqa joylashishi bilan ajralib turadi. Sintagmatik munosabat til birliklarining nutqdagi-nutq faoliyatidagi - fikr almashish jarayonidagi oʻzaro mantiqiy, zaruriy munosabatidir, fikr ifodalash uchun xizmat qilishi-dir. Ushbu munosabat nutq hodisasi sifatida belgilanadi, nutq bilan oʻlchanadi va boshqalar.

Xullas, XX asr tilshunoslik fanidagi keskin burilishga, ushbu fanning yuksak darajada, keng miqyosda rivojlanishiga muhim sabab tilning sistemaliligi gʻoyasi hamda til va nutqni farqlash, til va nutq dialektikasi boʻldi. Albatta, bu oʻrinda F. de Sossyurning talimoti, xizmatlari beqiyosdir.

Takidlash shart. F. de Sossyurning qarashlari, gʻoyalari tilshunoslik fanida nafaqat

sotsiologik lingvistikaning – sotsiologizmning, balki struktural lingvistikaning – strukturalizmning ham yuzaga kelishida muhim sabablardan biri boʻldi.

Anigʻi F.de Sossyur oʻzining mashhur «Umumiy til-shunoslik kursi» asarida (1916) strukturalizmning eng asosiy, bosh gʻoyalarini takidlab oʻtdi. Bulari 1.Til spetsifikasi (oʻziga xosligi). Yani tilshunoslikning mutlaq tekshirish obʻekti tildir. 2. Til sistemasi. Yani til oʻziga xos tuzilishga, «qiyofaga» ega boʻlgan sistemadir. 3. Til formasi. Yani til mohiyat emas, balki formadir. Til u yoki bu mazmunni, fikrni ifodalash vositasidir. 4. Til munosabati. Yani, tilning har bir holatida, koʻrinishida, qoʻllanishida barcha jarayonlar til birliklarining oʻzaro munosabatiga, mantiqiy bogʻlanishga asoslanadi, shu munosabatga quriladi. Xullas, F.de Sossyur talimotidagi ushbu muhim gʻoyalar, aytilganidek, strukturalizmning keng miqyosda alohida bir yoʻnalish, maktab sifatida maydonga kelishiga xizmat qildi.

Strukturalizm

Strukturalizm - struktural lingvistika XX asrning 20 yillarining oxirrogʻida (1926) yuzaga kelib, hozirgi zamon tilshunosligining oʻziga xos etakchi oqimlaridan, yoʻnalishlaridan biri boʻlib qoldi. Ushbu tilshunoslik til strukturasini (qurilishini) til nazariyasining asosi deb bildi. Struktural lingvistika

tilni ishoralar (belgilar) sistemasi sifatida o'rganadi va uning shartli belgilik hususiyati bilangina qiziqadi. U tildagi belgilarning munosabatlari, oppozitsiyalari yoki funktsiyalariga alohida e'tibor berganidan til birliklaridan biri mavjud bo'lgani uchungina boshqasi mavjuddir deb hisoblaydi. Struktural lingvistika o'zaro munosabatlardan mustaqil ravishdagi materiyaning yoki reallikning bo'lishini inkor qiladi. Shunga ko'ra lingvistik birliklar munosabatlar orqali belgilanishi lozimligini qayd etadi. Vaholanki lingvistik birliklar birlamchi bo'lib, ular orasidagi munosabat shu birliklar mavjud bo'lgani uchungina mavjuddir¹². Hozirgi davrda strukturalizmning asosiy maktablari uchta bo'lib, ular Praga strukturalizmi, Amerika strukturalizmi va Kopenhagen strukturalizmi nomi bilan ataladi.

Praga strukturalizmi

Praga strukturalizmi 1926 yilda Chexoslovakiyaning poytaxti Praga shahrida tashkil topdi. Ayni strukturalizm umumiy tilshunoslikda funktsional lingvistika nomi bilan ham yuritiladi.

Ushbu maktabning funktsional tilshunoslik deb atalishi asosida til birliklarining har biri muayyan funktsiyaga egaligi, ularning tilda (nutqda) muayyan vazifani bajarish g'oyasi yotadi.

Funktsional lingvistika maktabi vakillari V. Matezius, B. Trnka, I. Vaxek, B. Gavranek, N.S. Trubetskoy, R.O. Yakobson, S.I. Kartsevskiy va boshqalar. Praga maktabi ta'limotining asosiy g'oyalari quyidagilar

1. Tilshunoslik – o'z ob'ektiga ega bo'lgan mustaqil fan.
2. Til – sistema.
3. Til – funktsional sistema. Ya'ni til muayyan maqsadga yo'naltirilgan ifoda vositalari sistemasidir.
4. Fonologiya – nazariy fonologiya. Fonemaning so'z va morfemalarni farqlash qobiliyatiga egaligi. Fonema tilning eng kichik fonologik birligi. Nutq tovushlari fonemaning moddiy simvollari, belgilari, fonemaning nutqdagi reallashishi. Demak, fonema bilan tovush farqlanadi.
5. Sinxroniya va diaxroniya. Praga strukturalistlari tilni tadqiq qilishda, asosan, sinxroniyani – sinxron metodni ilgari suradilar. Shu bilan birga ular tilning mohiyatini ochishda diaxroniyani – diaxron metodni ham hisobga oladilar. Ya'ni ular diaxroniyani inkor qilmaydilar. Demak, tilni – til hodisalarini, birliklarini tahlil qilishda sinxroniya va diaxroniya dialektik bog'liq holda olinadi.
6. Til belgisi bo'lgan so'z – mustaqil birlik. U vazifasiga, nomlanishiga ko'ra nominativ faoliyat mahsuli bo'lib, jamiyatda nominativ funktsiya bajaradi.
7. Tilning morfologik sistemasi morfema bilan belgilanadi.
8. Gapning aktual bo'linishi masalasi va boshqalar.

¹²C.Усмонов. Ўша асар, 94-95-бетлар.

Amerika strukturalizmi

Amerika strukturalizmi XX asrning 20-30 yillarida ushbu mamlakat mahalliy aholisining (indeetslarning) tilini Hrganish natijasida maydonga keldi. Ushbu strukturalizm til hodisalarini, birliklarini tahlil qilish metodiga – deskriptiv (ya’ni tasviriy) metodiga ko’ra deskriptiv tilshunoslik deb ham yuritiladi. Ayni maktabning asoschisi amerikalik mashhur etnograf, antropolog va tilshunos olim Frants Boasdir (1858 - 1942).

F.Boas Amerika mahalliy aholisi tilining tasviriy grammatikasiga bag’ishlangan asarlarida barcha tillarni tasvirlashning yagona printsipini inkor qilishga va konkret tilning o’z mantiqi asosida, tilning «ichidan», induksiya (xususi hodisalardan umumiy qoidalar yaratish) yo’li bilan tasvirlashga chaqiradi¹³. F. Boas boshlab bergan tadqiqot ishlarini bir – biridan farqli yo’nalishlarda Eduard Sepir va Leonard Blumfildlar davom ettirishdi.

E. Sepir (1884 - 1939) o’z tadqiqotlarida til va madaniyat, til va tafakkur munosabati, bog’liqligi masalalari bilan keng miqyosda shug’ullanadi. Shunga ko’ra u etnolingvistikaga asos soldi. E.Sepir va uning izdoshlari ta’limotidagi muhim g’oya shundaki, har bir tilning o’ziga xos modeli – moddiy va ideal modeli (sistemi) bo’lib, til modeli ijtimoiy - madaniy model (sistema) bilan bog’langandir. Tilning grammatik va leksik xususiyatlari shu madaniyat uchun xos bo’lgan hatti - harakatga mosdir. Masalani navaxo tilida dunyo doim harakatda deb tushunilgani uchun predmet nomi fe’l bilan birga, harakatga qo’shib anglatiladi¹⁴.

Chikago universiteti german filologiyasining professori Leonard Blumfild (1887 -1949) esa Frants Boasning g’oyalarini O’ziga xos boshqa yo’nalishda davom ettirdi. Anig’i u deskriptiv tilshunoslikka asos soldi. Deskriptiv lingvistika ayrim til birliklarining bir - biriga nisbatan joylashish tartibini yoki ularning tarqalish (distributsiya) munosabatini tasvirlovchi fandır. Mana shunday usul bilan tilni tahlil qilish deskriptiv metod deyiladi. Deskriptiv metod matnni eng ixcham va tugal ifoda qilishni talab qiladigan tasvirlash metodidir. Deskriptiv metodning asosini distributsiya tushunchasi tashkil qiladi. Distributsiya - bu ma’lum til birligi qo’llanishi mumkin bo’lgan va qo’llanishi mumkin bo’lmagan doiralar (kontekstlar) yig’indisidir. Ya’ni gap qismlarining bir - biriga nisbatan joylashishi asosida til birligining o’rni, tartibi, birikishi kabi xususiyatlaridir. Til birliklarining distributsiyasi fonema uchun ma’lum fonemaning oldidan va ketidan keladigan fonemalardir, morfema uchun esa morfemadan oldin va keyin keladigan morfemalardir¹⁵.

Amerika strukturalistlari tilga belgilar sistemasi sifatida qaraydilar. Anig’i ular tilni nutqda qo’llanuvchi tovushlar, ularning jami (kompleksi) sifatida tushunadilar. Ayni vaqtda ular tilda faqat tovushni emas, balki ma’noni ham farqlaydilar. Demak, bundan tildagi muhim narsa tovush va ma’no ekanligi

¹³Каранг. Н.А.Кондрашов. Ўша асар, 154-бет. С.Усмонов. Ўша асар, 102-бет.

¹⁴С.Усмонов. Ўша асар, 101-бет.

¹⁵С. Усмонов. Ўша асар, 103-бет.

g'oyasi kelib chiqadi. Shunga ko'ra strukturalistlar tilning tovush jihatini ifoda, ma'no jihatini esa mazmun deb belgilaydilar. Tovush va ma'no o'zaro bog'liqlikda olinadi. Ma'lumki, tovush (fonema)ning eng muhim jihati uning ma'noni farqlash xususiyatidir. Ma'lum bo'ldiki, Amerika strukturalistlari til belgisida - tovush va ma'no munosabati masalasida F.de Sossyurning har bir til belgisi ikki tomongai ifodalovchi va ifodalanuvchiga, ifoda va mazmunga egaligi fikriga asoslanib, uni rivojlantiradilar. Hatto ular (L.Blumfild va uning izdoshlari Ch.Friz, K.Payk, 3.Xarris va boshqalar) ushbu g'oyaga munosabati jihatidan ikki guruhga mentalistlar va mexanistlarga bo'linadilar. Mentalistlar L.Blumfild boshchiligida til hodisalarini tahlil qilishda ma'noni (mazmuni, ifodalanuvchini) hisobga olmaslik mumkin emas, deydi. Mexanistlar esa L.Blumfildning shogirdi Z.Xarris boshchiligida tilni ma'noga (mazmunga) e'tibor bermagan holda to'liq tasvirlash, tahlil qilish mumkin, deydi. Xullas, prof. S.Usmonov aytganidek, «Amerika deskriptivistlari, umuman olganda, muvaffaqiyatsizlikka uchragan bo'lsalar ham, bir qator g'oyalarni ilgari surganliklari bilan ma'lum bir ahamiyatga ham sazovordirlar. Masalan, fonemalarning analizi, intonatsiya, urg'u, ton, pauza kabi sohalarda, tilning fonologik modelini yaratishda, morfemalarning analizida, morfemalarning tiplarini aniqlashda ular anchagina foydali ishlar qildilar»¹⁶. Shuningdek ularning, masalan, lisoniy tahlilning boshlang'ich vaqtida til formasiga (shakliga, tashqi tomoniga) asoslanish, tasvirlashni, tahlilni dastlab shundan boshlash, muayyan tildagi qismlarga ajratish-ning barcha formalari va birikish turlarini mukammal va to'liq o'rganish kabi fikrlari ham e'tiborga loyiqdir. Ayni vaqtda ularda tilning ma'no tomonini hisobga olmaslik, inson tilini hayvonlarning signallariga tenglash-tirish, tilning ob'ektiv borliqqa bog'liq ekanligini inkor qilish kabi noto'g'ri qarashlar ham uchraydi.

Kopengagen strukturalizmi

Kopengagen strukturalizmi XX asrda - 30 yillarning boshlarida Daniyada tashkil topdi. Tilshunoslikdagi bu yo'nalish glossematika¹⁷ deb ham ataladi. Kopengagen strukturalizmining asoschisi Lui Elmslev (1899-1965) bo'lib, o'zi yaratgan maktabga 1936 yilda glossematika nomini berdi. Bu bilan olim tilga, til hodisalariga avvalgi tilshunosliklardan farqli yangicha nuqtai nazardan yondashayotganligini alohida qayd etadi. Kopengagen strukturalizmining - glossematikaning nazariy asoslari L. Elmslevning «Umumiy grammatika printsip-lari» (1928), «Kelishik kategoriyasi» (1935, 1937), «Til va nutq» (1942) va, ayniqsa, «Lingvistik nazariya asoslari» (1943) kabi asarlarida bayon qilinadi. Daniyalik V.Bryondal, X. Uldallar ham glossematika maktabining vakillari hisoblanadi. Glossematiklarda til sinxron - hozirgi bir davrdagi sof munosabatlarning mavhum sistemasi sifatida beriladi. Bunda har bir konkret tilning o'ziga xosligi, xususiyatlari inkor qilinadi. Ular

¹⁶С.Усмонов. Ўша асар, 104-105-бетлар.

¹⁷Глоссематика – грекча glossa – тил сўзидан олинган.

«tilshunos tilning real elementlari orasidagi o‘zaro munosabatni emas, balki tildagi zamon va makon chegarasi bo‘lmagan munosabatlar strukturasi uchun tekshirishi lozim, degan universal ta’limotni yaratmoqchi bo‘ladilar. Shunday qilib, «munosabatlar lingvistikasi» birinchi Hringa qo‘yilib, real tillar, ularning tovush materiyasi va ma’no masalasi ikkilamchi hodisalar deb qaraladi»¹⁸. L.Elmslev F.de Sosyurning til va nutq antinomiyasiga munosabat bildirar ekan, u nutqni individual jarayon (akt) sifatida tushunib, unga sxema – til sxemasi, norma – til normasi (me’yori) va uzus – til uzusini zid qo‘yadi. Sxema – til sxemasi o‘zining ijtimoiy amalga oshishiga va moddiy voqelashishiga bog‘liq bo‘lmagan alohida sof formadir. Norma – til normasi (me’yori) muayyan ijtimoiy reallashishiga ko‘ra aniqlanuvchi, ammo batafsil bayon qilinishiga bog‘liq bo‘lmagan moddiy formadir. Uzus – til uzusi muayyan ijtimoiy jamoada qabul qilingan va kuzatilayotgan voqelikdagi faktlar bilan aniqlanuvchi malakalarning jamidir. L.Elmslev konkret, individual nutq aktining til uzusi bilan yaqindan zich aloqada ekanligini, uning til uzusi bilan tilning moddiy jihatini tashkil qilishini alohida qayd etadi¹⁹.

Glossematiklarning g‘oyaviy rahbari L.Elmslev F.de Sosyur ta’limotidagi ifodalanuvchi va ifodalovchi anti-nomiyani - ushbu terminlarni mazmun plani va ifoda plani terminlari bilan almashtiradi. Ifoda plani termini ostida tilning tashqi, tovush tomoni tushuniladi. Mazmun plani termini ostida esa tilda o‘z ifodasini topuvchi, ifodalanuvchi fikrlar, g‘oyalar tushuniladi. Strukturalizm maktablari haqidagi fikrlarni umumlash-tirar ekanmiz, funksional tilshunoslik nomi bilan yuritiluvchi Praga strukturalizmi, deskriptiv tilshunoslik nomi bilan yuritiluvchi Amerika strukturalizmi va glossematika nomi bilan yuritiluvchi Kopengagen strukturalizmi bir – biridan tashkil topgan joy nomiga, tilni struktural hodisa sifatida olib, uni tuzilishiga ko‘ra tahlil qilishda qo‘l-laniladigan metodlariga ko‘ra, lisoniy hodisalarga qaysi pozitsiya nuqtai nazaridan yondashishiga ko‘ra o‘zaro farqlanadi. Ayni vaqtda struktural tilshunoslik maktablari asosiy, eng muhim nuqtalarda umumiy g‘oyalarga ko‘ra O‘zaro birlashadilar. Bular

1. Tilshunoslik faning tekshirish ob’ekti tildir.
2. Til muayyan munosabatda bo‘lgan, o‘zaro bog‘liq, bir – birini talab qiladigan belgilar, elementlar sistemasidir.
3. Til sinxron tadqiqot ob’ektidir.
4. Til alohida yaruslardan tashkil topgan strukturadir.
5. Til va nutq farqlidir.
6. Fonema - til birligi, tovush nutq birligidir va boshqalar.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Evropada Uyg‘onish davri qaysi asrlarni o‘z ichiga oladi?

¹⁸С.Усмонов. Ўша асар, 99-100-бетлар. Яна қаранг: Я.В.Лоя. Ўша асар, 193-194-бетлар; Н.А.Кондрашов. Ўша асар, 148-бет.

¹⁹Қаранг. Я.В.Лоя. Ўша асар, 193-бет; Н.А.Кондрашов. Ўша асар, 146-147-бетлар.

2. Uygonish davrida qaysi tillar tadqiq qilindi, qaysi sohalar bo'yicha ishlar yaratildi?

3. "Umumiy ratsional grammatika" (yoki Por-Royal grammatikasi) nima uchun mantiqiy grammatika deb yuritiladi?

Asosiy tushunchalar:

1. Por-Royal grammatikasi - mantiqni grammatikadan ustun qo'yuvchi, grammatika mantiqqa asoslanishi lozim degan fikrni ilgari suruvchi grammatika.

2. Mantiqiy grammatika - lisoniy hodisalarni, birliklarni mantiq asosida - mantiq kategoriyalari nuqtai nazarida o'rganuvchi grammatika.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ya.V.Loya. Istoriya lingvisticheskix ucheniy. M., 1968.
2. S.Usmonov. Umumiy tilshunoslik. T.,1972.
3. Djon Layonz. Vvedenie v teoreticheskuyu lingvistiku. M.,1978.
4. Problemo' strukturnoy lingvistiki. M.,1973.
5. V.I.Koduxov. Obhee yazo'koznanie. M.,1974.
6. N.A Kondrashov. Istoriya lingvisticheskix ucheniy. M., 1979.
7. N.A Baskakov. A.S Sodiqov. A.A Abduazizov. Umumiy tilshunoslik. T., 1979.